

FRANSA'DA DİN VE VİCDAN HÜRRİYETİ BAĞLAMINDA DİNİ SEMBOLLERİN KULLANIMI

USAGE OF RELIGIOUS SYMBOLS IN FRANCE WITHIN THE CONTEXT OF FREEDOM OF RELIGION AND CONSCIENCE

Ufuk YEŞİL*

Özet: İnsan hakları, insanın sırf insan olması nedeniyle doğuştan sahip olduğu vazgeçilemez ve devredilemez haklardır ve bu haklar insanlığın tarihsel süreç içerisinde elde ettiği insani ve kültürel değerlerin birikimini yansıtır. Tarihsel sürece bakıldığında insan haklarının bu günlere gelmesi adına yoğun mücadeleler verildiği ve doğudan batıya bütün medeniyetlerin bu mücadeleyi desteklediği görülmektedir. Çalışmada, bahsi geçen mücadelelerden en çetinine sahne olan Fransa'da din ve vicdan özgürlüğünün tarihi gelişimi, bu özgürlük bağlamında dini sembollerin kullanımı ve konuyla ilgili AIHM'in yaklaşımı incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Din ve Vicdan Hürriyeti, Laiklik, Dini Sembol, Stasi Raporu

Abstract: Human rights are inalienable and non-transferable rights inherently possessed by humans simply because of being human and these rights reflect the accumulation of humanitarian and cultural values attained by humanity within the historical period. When the historical period is examined, it is observed that intense struggles have been waged for the advancement of human rights and all civilizations from east to west have supported this struggle. In this study, the historical development of freedom of religion and conscience and usage of religious symbols within the context of this freedom in France, where the hardest of the mentioned struggles took place, have been examined along with the approach of ECHR in respect thereof.

Keywords: Freedom of Religion and Conscience, Laicism, Religious Symbol, Stasi Report

* Dr., Hakim, Uyuşmazlık Mahkemesi Genel Sekreteri, ufuk.yesil@adalet.gov.tr.

GİRİŞ

Din ve inanç, insanın yaratıldığı günden beri var olan, her daim tartışılan, siyasal iktidarların halk nezdinde kabul edilip edilmemele-
rinde, kişilerin toplumsal ve siyasi tutumlarında ve ahlak anlayışları-
nın şekillenmesinde belirleyici etkileri olan kavramlardır.¹

İnsan hayatında bu kadar önemli yere sahip olan din ve vicdan kavramları demokrasi ve laikliğin geçerli olduğu her ülkede din ve vicdan özgürlüğü adı altında koruma altına alınmıştır. Bu özgürlük bir kısım ülkelerde negatif, bir kısım ülkelerde de pozitif hürriyet olarak kabul edilmektedir.²

Din ve vicdan özgürlüğü, kişiye istediği dini veya inancı kabul etmek, değiştirmek veya hiçbir din veya inancı tanımamak hakkı verir. Bu özgürlük sadece inanan kişinin değil, inançsızların, din düşmanlarının ve şüphecilerin de dünya görüşünü korur.

Din ve inanç özgürlüğü, bireylerin istedikleri din ve inancı benimseme, dini bir inanca sahip olmama ve dinlere karşı ilgisiz olmayı ve aynı şekilde dinin gereklerini yerine getirip getirmeme özgürlüğünü de kapsar.³

I. ÖZGÜRLÜK KAVRAMI İLE DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN TANIMI

İnsanlar için çok önemli olan özgürlük; kişinin yapmak veya olmak istediği bir şey konusunda dışarıdan gelen ve doğal olmayan herhangi bir engelleme veya kısıtlama altında bulunmamasını ifade eder.⁴

Günümüzdeki ifadesiyle, fertlerin insan olması temeline dayanan insan hakları, özgürlük hakları olarak da nitelendirilir. Bu açıdan in-

¹ Zühtü Arslan, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, Ankara 2005, s. 1, ("Özgürlük").

² Adnan Küçük, "AB Üyesi Bazı Ülkeler ile Abd ve Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğreniminin Hukuki Çerçevesi", Liberal Düşünce-Din Özgürlüğü, Liberte Yayınları, Ankara 2009, Sayı.55, s. 61, ("Çerçeve").

³ Mustafa Erdoğan, Anayasa ve Özgürlük, Yetkin Yayınları, Ankara 2002 s. 140, ("Özgürlük").

⁴ Mustafa Erdoğan, "Sivil Özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü", Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti Çeşitlilik, Çoğulculuk, Barış, (Der.: Murat Yılmaz), Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2005, s. 23, ("Vicdan").

san haklarının temel amacı, siyasi iktidarın kişiler üzerindeki baskısını en aza indirmek ve bu yolla kişilerin zorlamaya maruz kalmadan tercihte bulunabilme imkânlarını artırmaktır. Sivil haklar ise, bu özgürlük alanının en önemli kısmını teşkil eder.⁵

Din ve vicdan özgürlüğü, insanın insan olması nedeniyle kendisine tanınan ve tanınmadığı durumlarda kişinin insan onuruyla bağdaşır şekilde yaşamını devam ettiremeyeceği çok önemli bir haktır. Dini inanç, kişinin başka bir dünya ile de irtibatının tezahürü olarak, insanın beklentilerinin karşılanmaması halinde yaşadığı hayatı çekilmez hale getirebilecek vazgeçilmez bir değeri ifade eder. Bu nedenle de din, birçok insan için kendi hayatından ve yaşama hakkından daha önemli ve öncelikli bir yere sahiptir. İnsanın yüce bir kudretle kurmuş olduğu ulvi bir bağın neticesi olan dinin emir ve gereklerinin sosyal hayata aktarılması, kişinin bireysel ve toplumsal ilişkilerinin sağlıklı bir temele oturması bakımından vazgeçilmez önemi haizdir.⁶

Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na göre de, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AHİS) 9. maddesinde düzenlenen din ve vicdan hürriyeti öncelikle bireysel inançları ve dini kabul alanını korur.⁷ Bu dokunulmaz alana; kişilerin istediği inanca sahip olabilme ve aynı zamanda hiçbir inanca sahip olmama özgürlüğü girer ve bireyler inançlarını değiştirmeye, açıklamaya zorlanamadığı gibi bir inanca sahip olmak için herhangi bir makamdan izin almak zorunda da değildir.⁸

⁵ Erdoğan, Özgürlük, s. 141 vd.

⁶ Yüksel Günarslan, "Din ve Vicdan Özgürlüğü İle Laiklik Bağlamında Din Eğitimi ve Öğretimi, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Yıl.5, Sayı.19, Ankara 2014, s. 1148; Bekir Berat Özipek, "Din ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi", *Stratejik Düşünce Enstitüsü, SDE-Analiz Yayınları*, Ankara 2011, s. 3.

⁷ Avrupa İnsan Hakları Komisyonu Birleşik Krallık Kararı, Başvuru No:10358/83, karar tarihi: 15.12.1983; [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["United Kingdom, no. 10358/83, Commission decision of 15 December 1983"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-70956"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (Erişim) 05.01.2016.

⁸ AIHM Buscariniv/SanMarino kararı, Başvuru No: 24645/94 karar tarihi: 18.02.1999, [http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["sanmarino24645/94."\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58915"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{), (Erişim) 06.13.2016; Feyyaz Gölcüklü ve Şeref Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, Genişletilmiş 2.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 1996. s. 346.*

II. DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN KAPSAMI

Din ve vicdan hürriyetinin bireye bakan iki yönü vardır. Bunlardan ilki, kişinin vicdani bir kanat ve düşünceye sahip olması, diğeri de bu kanat ve düşüncesini dışarıya aksettirmesidir. Din ve vicdan hürriyeti kişilerin hem fizik ötesi inanç ve düşüncelerini hem de kişisel ve toplumsal alana ilişkin görev ve düşüncelerini gerçekleştirme iradelerini korur. Korunan bu iradelerden ilki vicdani özgürlükle, diğeri de inancın dışı vurumuyla ilgilidir.⁹

AİHS'in 9. maddesi din ve vicdan özgürlüğünü düzenlemiştir. Maddenin 1. fıkrasında, *"herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir. Bu hak din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, alenî veya özel olarak ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını izhar veya ifade etme özgürlüğünü de içerir"* denilmiştir. İnanç özgürlüğünün öznesi sadece gerçek kişiler olabilirken, din özgürlüğünden tüzel kişiler veya tüzel kişiliği bulunmayan örgütler de yararlanabilir.¹⁰

AİHS'in 9. maddesi metninden de anlaşılacağı üzere din ve vicdan hürriyetinin dört unsuru vardır. Bunlar: Bir dine inanma ve inanmama, dinin gereklerini yerine getirme, dini inancı başkalarına telkin ve tebliğ etme ve dini eğitim-öğretim özgürlüğüdür.¹¹

A. BİR DİNE İNANMA VE İNANMAMA ÖZGÜRLÜĞÜ

Bu özgürlük, kişilerin bir dine inanmasını veya inanmamasını güvence altına alır. Dolayısıyla din ve vicdan özgürlüğü; bir dine inanlar kadar inanmayanları, dinden çıkanları ya da din değiştirenleri koruma altına alırken, bir dine inanlar arasında da mezhebine ve bağlı bulunduğu cemaate göre yapılacak ayrımcılığı yasaklar.¹²

B. DİNİN GEREKLERİNİ YERİNE GETİRME ÖZGÜRLÜĞÜ

Dinin gereklerini yerine getirme özgürlüğü, inanç sahibi kişilerin

⁹ Erdoğan, Vicdan, s. 24-25.

¹⁰ Akif Emre Öktem, Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü, Liberte Yay., Ankara 2002, s. 304.

¹¹ Küçük, Çerçeve, s. 62.

¹² Berke Özenc, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü, Kitap Yayınları, İstanbul 2006, s. 8-29.

gerek bireysel hayatlarında gerekse sosyal ve toplumsal ilişkilerinde dini inançlarını gerektirdiği şekilde yaşama ve davranma özgürlüğünü içerir. Çünkü din ve vicdan özgürlüğü yalnızca bireylerin inançlarının ve vicdani kanaatlerinin güvence altına alınmasıyla gerçekleşmez.¹³ Dinin gerekleri, bireysel ve toplu ibadetler ile dini ayinlerden oluşur ve din-vicdan özgürlüğünün inananlara sağladığı koruma, ibadet ve ayinlerini kamu önünde yapılabilmelerini de kapsar.¹⁴

C. DİNİ İNANCI BAŞKALARINA TELKİN VE TEBLİĞ ETME ÖZGÜRLÜĞÜ

Bir kişinin korkutma ya da zorlama olmadan ve diğer kişinin düşünce özgürlüğüne saygılı davranarak, kendi dinî inancını başka bir kişiye tebliğ ve telkinde bulunması da din ve vicdan özgürlüğünün kapsamındadır.¹⁵

Herhangi bir dini inancın yayılması amacına matuf yürütülen propaganda faaliyetlerinin yasaklanması, engellenmesi veya cezai müeyyideye tabi tutulması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır.¹⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) 9. madde ile ilgili Yunanistan'a karşı verdiği Kokkinakis kararında dini telkinin "ikna" etme hakkını da kapsadığını belirtmiştir.¹⁷

¹³ Erdoğan, Vicdan, s. 25.

¹⁴ Öktem, s. 334.

¹⁵ Şennur Ağırbaşı, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı.101, Ankara 2012, s. 91.

¹⁶ Zühtü Arslan, *Anayasa Teorisi*, Seçkin Yayınları, Ankara 2005, s. 112, ("Teori").

¹⁷ AİHM bu kararında; "Yüzyıllar süren bir mücadele sonunda, büyük bedellerle kazanılan ve demokratik toplumun ayrılmaz bir unsuru olan çoğulculuk da bu özgürlüğe dayanmaktadır. Din özgürlüğü öncelikle bir kişisel vicdan meselesi ise de, aynı zamanda, başka şeylerin yanı sıra, "inancını açıklama" özgürlüğünü de ifade etmektedir. Sözlü ve yazılı şahadet, dini inançların varlığıyla bağlıdır. 9. maddeye göre, kişinin dinini açıklama özgürlüğü yalnızca topluluk içerisinde başkalarıyla birlikte, "kamusal alanda" ve aynı inancı paylaşan kişiler arasında uygulanabilir nitelikte olmakla kalmayıp, aynı zamanda "tek başına" veya "özel tarzda" da beyan edilebilmektedir. Dahası, prensip olarak, kişinin örneğin "öğretim" yoluyla komşusunu ikna etmeye çalışma hakkını da kapsamaktadır; zira bu hakkın bulunmaması durumunda 9. maddede kutsallaştırılan, "kişinin dinini veya inancını değiştirme özgürlüğü" hükümsüz hale gelecektir" demiştir. AİHM Kokkinakis/Yunanistan kararı, Başvuru No: 14307/88, [http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{\"fulltext\":\[\"14307/88\"\]}\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\", \"CHAMBER\", \"DECCOMMISSION\"\]}\"item id\":\[\"001-62384\"\] }](http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{\), (Erişim) 10.3.2016.

D. DİNİ ÖĞRETİM VE EĞİTİM ÖZGÜRLÜĞÜ

Din ve vicdan özgürlüğünün unsurlarından birisi de din eğitimi hakkıdır.¹⁸ İnanma, dinin gereklerini yerine getirme, dini inançlarını yayma (tebliğ-telkin) gibi özgürlüklerin yanında, bu hürriyetin bir gereği de din eğitim ve öğretimidir.¹⁹

Öğretim ve eğitim özgürlüğü, kamu okulları ile birlikte, dini yönü ağırlıklı olanlar da dâhil olmak üzere her türlü özel eğitim kurumunun kurulup faaliyet göstermesine imkân tanınmasını gerektirir. AİHM, Sözleşme'nin 9. maddesinde yer alan "öğretim" kelimesinin anlamının okullardaki dini eğitim faaliyetinden daha geniş olması gerektiğine karar vermiştir.²⁰

Eğitim ve öğrenim hakkına daha açık bir şekilde Sözleşmenin 1 No'lu Ek Protokolü'nün 2. maddesinde yer verilmiştir. Maddede; *"hiç kimse eğitim hakkından yoksun bırakılamaz. Devlet, eğitim ve öğretim alanında yükleneceği görevlerin yerine getirilmesinde, ana ve babanın bu eğitim ve öğretimin kendi dinî ve felsefî inançlarına göre yapılmasını sağlama haklarına saygı gösterir."* denilmiştir.

Madde de birbirleriyle bağlantılı, biri diğeri vazgeçilmezi olan iki hak düzenlenmiştir. Birisi eğitim ve öğrenim hakkı, diğeri de eğitim hakkından faydalananlara bu hakkın sunulmasında dinî ve felsefî inançlarına saygı gösterilmesinin gerekliliğidir.²¹ Devlet din eğitimi konusunda ailenin tercihinə saygı göstermelidir. Bu nedenle aile çocuğunu din eğitimine katılmaktan alıkoyabileceği gibi istediği dinin eğitimini aldırma hakkına da sahiptir.²² Buna karşın ebeveynin dini veya felsefi kanaatleriyle bağdaşmayan bir din eğitimi ve öğretiminin yaptırılması din ve vicdan özgürlüğüne aykırıdır.²³

¹⁸ Chris Sidoti, Article 18 Freedom of Religion and Belief, Human Rights and Equal Opportunity Commission, Canberra 1998, s. 15.

¹⁹ Küçük, Çerçeve, s. 62.

²⁰ İnsan Hakları, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Yayını, Ankara 2006, s. 62.

²¹ Ahmet Ziya Çalışkan, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Eğitim ve Öğrenim Hakkı", *EÜHFD*, C. XI, S. 3-4, Erzincan 2007, s. 295.

²² Durmuş Tezcan ve Mustafa Ruhan Erdem ve Oğuz Sancakdar ve Rifat Murat Önok, İnsan Hakları El Kitabı, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2010, s. 354.

²³ İbrahim Turan, "Ulusal ve Uluslararası Hukuk Açısından Türkiye'de Din Eğitiminin Yasal Dayanakları" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.32, Samsun 2012, s.82.

III. DİN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN SINIRLARI

A. GENEL OLARAK

AIHS'in 9. maddesinin 2. fıkrasında din ve vicdan özgürlüğüne hangi hallerde sınırlama getirilebileceği düzenlenmiştir. Bu maddeye göre sınırlama sadece yasayla yapılabilir. Kamu güvenliği ve düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla, demokratik bir toplumun gereklerine aykırı olmayacak tedbirlerle özgürlüğe sınırlama getirilebilir. Bu şartların her biri mutlak olup, sınırlama şartlarından birinin bulunmaması halinde yapılan müdahale sözleşmeye aykırılık teşkil eder.²⁴

B. SINIRLAMANIN YASA İLE GETİRİLMİŞ OLMASI

AIHS'in 8 ile 11. maddeleri arasında güvence altına alınan hakların kullanılması sırasında yürütmenin keyfi müdahalelerinin önlenmesi amacıyla kullanılan kanunilik ilkesi, Sözleşmenin bu maddeleri bakımından ortak bir unsurdur.²⁵

Din ve vicdan hürriyetlerini sınırlayabilecek müdahale hukuk tarafından öngörülebilmelidir. Mahkeme, hukuk tarafından öngörülme ifadesiyle; bireylerin olaya uygulanacak kanun normu hakkında yeterli bilgiye sahip olmalarını aramaktadır.²⁶ “Hukuk” terimi ise sadece

²⁴ Ağırbaşı, s. 95.

²⁵ “...Mahkemeye göre, ‘Yasa ile düzenlenmiş olma’ ifadesindeki ‘yasa’ kelimesi, sadece yazılı hukuku değil, yazılı olmayan hukuk da kapsar. Buna göre, Mahkeme, [ulusal] mahkemenin kararının yazılı değil, içtihat hukukunun bir sonucu olması gerçeğine bir önem atfetmemektedir. İçtihat hukukunun verdiği yetkiye dayanarak getirilen bir sınırlamanın, sadece mevzuatta ifade edilmediği için ‘yasa ile öngörülmediğine’ karar vermek, Sözleşme’yi hazırlayanların iradelerine açıkça aykırı olacaktır; [ve ayrıca] Sözleşme’ye taraf olan bir Anglo-Sakson hukuk sistemine sahip devleti (common law state) 10(2). madde ile getirilen güvenceden mahrum bırakabilir ...ve devletin hukuk sistemini kökünden zedeleyebilir.” AIHM Sunday Times/İngiltere kararı, 30 Eur.Ct. H.R. (Ser.A) (1979), [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Sunday Times"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57584"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (Erişim) 20.3.2016; “...Yasaya uygun olarak” ifadesi, sadece ulusal hukuka atıf yapmaz, aynı zamanda yasanın niteliği ile de ilgilidir. Buna göre, yasa, Sözleşme’nin Başlangıç Bölümü’nde de açıkça ifade edildiği gibi hukuk devleti ilkesine de uygun olmalıdır.” AIHM Malone/İngiltere kararı, Başvuru No: 8691/79, Eur.Ct.H.R. (02.08.1984); Osman Doğru, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatları, Legal Yayınları, C.1, İstanbul 2004, s. 764.

²⁶ “...İlk önce yasa yeterince ulaşılabilir olmalıdır: vatandaş belli bir duruma uygu-

şekli değil maddi içerik yönünden de yorumlanmıştır. Terimin kapsamına yasalardan daha alt düzeydeki kararnameler ve parlamentonun yetkilendirdiği mesleki düzenleme organlarınca alınan kural içerikli önlemleri de kapsayan yazılı ve yazılı olmayan kurallar bütünü girmektedir.²⁷

C. SINIRLAMANIN MEŞRU BİR AMACI OLMASI

Sözleşme'nin 9.maddesinin 2.fıkrasına göre, din ve vicdan özgürlüğü ancak *"kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın veya ahlakın, ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda zorunlu olması"* halinde sınırlandırılabilir ve devletler bir özgürlüğün sınırlanması sonucunu doğuran tasarrufun her hangi bir amaç nedeniyle meşru olduğunu ileri süremezler.²⁸

Devletler, din ve vicdan hürriyetini sınırlayan tasarruflarının 9. maddenin 2. fıkrasında belirtilen meşru amaçlardan birisini elde etmek için gerçekleştirildiğini ispatla yükümlüdür. Bu nedenle, din ve vicdan hürriyeti ancak bu özgürlüğü güvence altına alan madde metninde belirtilen sınırlı sayıdaki meşru amaca dayalı olarak sınırlandırılabilir.²⁹

lanabilir nitelikteki hukuk kurallarının koşulları hakkında bilgi sahibi olabilmelidir. İkinci olarak, bir hukuk kuralı, vatandaşa davranışlarını düzenleme olanağı vermeye yetecek kesinlikte formüle edilmediği müddetçe "yasa" olarak nitelendirilemez vatandaş, gerekirse uzman yardımı ile-, mevcut koşulların elverdiği ölçüde, belli bir davranışın neden olacağı sonuçları önceden kestirebilmelidir." AİHM Sunday Times/İngiltere kararı, 30 Eur.Ct.H.R. (Ser.A) (1979). [http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["8691/79"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER","DECCOMMISSION"\],"itemid":\["001-57532"\]](http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{) }, (Erişim) 22.3.2016.

²⁷ "...Bu terime hem yasalardan daha alt dereceli olarak çıkartılan mevzuat ve kendilerine parlamento tarafından verilen bağımsız kural koyma yetkisi çerçevesinde düzenleyici işlem yapma yetkisini haiz meslek kuruluşları tarafından yapılmış düzenleyici işlemleri içeren "yazılı hukuk", hem de yazıl olmayan hukuk dahildir. 'Yasa' terimi hem yasayı hem de yargıç yapımı hukuku/içtihat hukuku (judge-made law) kapsar şekilde anlaşılmalıdır." Leyla Şahin / Türkiye, B.N.44774/98 para.88 [http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["44774/98"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER","DECCOMMISSION"\],"itemid":\["001-70956"\]](http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{) }, (Erişim) 23.3.2016; Osman Doğru ve Atilla Nalbant, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar, Pozitif Matbaa, Ankara 2013, s. 137-138.

²⁸ İbrahim Ö. Kaboğlu, Özgürlükler Hukuku, Ankara 1993, s. 188, ("Özgürlükler").
²⁹ Mehmet Semih Gemalmaz, Ulusüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisi-ne Giriş, 4.Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2003, s. 759, ("Teori"); Doğru ve Nalbant,

Mahkeme ve Komisyon, din ve inanç özgürlüğüne getirilen sınırlamanın yasa ile düzenlenmiş olup olmadığını değerlendirdikten sonra söz konusu sınırlamanın sayılan meşru amaçlardan birisine ulaşmak için demokratik bir toplumda gerekliliğini inceler.³⁰ Bu sebeple, din ve inanç özgürlüğüne getirilen sınırlamanın Sözleşme'ye aykırılığına karar verilmesinde sınırlama ile ulaşılmak istenen amacın doğru tespit edilmesi gerekir. Getirilen sınırlamanın haklılığına karar verilmesinde önemli bir yer tutan meşru amaçlar çok geniş ve kapsamı tam belli olmayan kavramlarla ifade edilmiş olup, bu kavramların anlamı Mahkeme ve Komisyon kararlarında netleşmektedir.³¹

Mahkeme ve Komisyon meşru amaçları yorumlarken, bu kavramlara olağan anlamlarından farklı bir anlam yüklememeli ve madde metninde öngörülme-yen bir amacın gerçekleştirilmesine izin vermemelidir.³² AİHS'in 18. maddesi de bu konuda bir hüküm içermektedir. 18. maddeye göre; *"Bu Sözleşme'nin hükümleri gereğince sözü edilen hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamalar ancak öngörülen amaç için uygulanabilir"*.

Sözleşmede yer alan meşru sınırlama nedenleri kapsamı çok açık olmamakla birlikte, kamu yararına ve özel yarara yönelik sınırlama nedenleri olarak ikiye ayrılabilirler. Kamu güvenliği, kamu düzeni, genel sağlık veya genel ahlak kamu yararına yönelik sınırlama nedeni olarak değerlendirilirken, *"başkalarının hak ve özgürlükleri, yargı gücünün otorite ve tarafsızlığının sağlanması, şöhretlerinin korunması, gizli bilgilerinin açığa vurulmasının önlenmesi"* özel yarara yönelik sınırlandırma nedeni olarak değerlendirilebilir.³³

D. SINIRLAMANIN DEMOKRATİK BİR TOPLUMDA GEREKLİ OLMASI

Özgürlüklerin sınırlandırılmasının çerçevesini belirleyen en önemli kriterlerden birisi de *"demokratik toplumda gereklilik"* ilkesidir.³⁴

s. 138-139.

³⁰ Gölcüklü ve Gözübüyük, s. 298; Doğru ve Nalbant, s. 139.

³¹ Kaboğlu, Özgürlükler, s. 56.

³² Gemalmaz, Teori, s. 758.

³³ Durmuş Tezcan ve Mustafa, Ruhan Erdem ve Oğuz Sancakdar, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Seçkin Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2004, s. 91; Gözübüyük ve Gölcüklü, s. 373-374.

³⁴ İbrahim, Ö. Kaboğlu, Kolektif Özgürlükler, DÜHF Yayınları, No.8, Diyarbakır 1989. s. 271, ("Kollektif").

Gereklilik ilkesinin amacı, kamu yararının oluşturduğu taleple kişinin temel hak ve özgürlüklerinin korunmasının zorunluluğu arasında adil bir dengenin sağlanmasıdır.³⁵ Bu kriter, devletlerin 8 ve 11. maddeleri arasında güvence altına alınan özgürlüklere yönelik müdahalelerinin meşruluğunun tespitinde AİHM'e en geniş takdir yetkisini veren kriterdir.³⁶

Demokrasi ve zorunluluk gibi tartışmaya açık iki hususu bünyesinde barındıran bu kriter AİHM ve Komisyon tarafından belirli ilke ve kavramlar aracılığıyla açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Örneğin, Komisyon zorunluluk kavramının mutlak terimlerle açıklanamayacağını vurguladıktan sonra bu kriterin değişik etkenler çerçevesinde değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Mahkeme ve Komisyon tarafından bir müdahalenin *"demokratik bir toplumda gerekliliğine"* karar verilirken, yapılan müdahale ile ulaşmak istenen amaç arasındaki *"orantılılık"* ve *"devlete tanınan takdir hakkı"* göz önünde bulundurulur.³⁷

1. Orantılılık İlkesi

Bu ilke gereğince Mahkeme ve Komisyon, devletlerin özgürlüklere yaptığı müdahalenin sözleşmeye uygunluğunu denetlerken kısıtlama ile elde edilmek istenen amaç arasında orantı olup olmadığını inceler.³⁸ Eğer kullanılan araç ile ulaşmak istenen amaç arasında kabul edilebilir bir orantı yoksa şikâyetle konu işlem Sözleşme'ye aykırı kabul edilir.³⁹

Sözleşme'de yer alan bir özgürlüğe yapılan müdahalenin *"orantılı"* olarak kabulü için bu müdahalenin bazı şartları taşıması gerekir. İlk olarak bir özgürlüğe müdahale yapılmasındaki amaç, söz konusu müdahaleyi meşru kılacak derecede önemli ve gerekli olmalıdır. İkinci olarak, meşru amaca ulaşmak için gerçekleştirilen müdahale keyfi ve

³⁵ Ağırbaşlı, s. 96.

³⁶ Mohamed Elewa Badar, "Basic Principles Governing Limitations on Individual Rights and Freedoms in Human Rights Instruments", The International Journal Of Human Rights, Vol.7, No.4, Winter 2003, s. 271.

³⁷ Steven Greer, The Exceptions to Articles 8 to 11 of European Convention on Human Rights, Council of Europe, Human Rights Files, No.15, 1997, s. 14; Doğru ve Nalbant, s. 139.

³⁸ Yüksel Metin, Ölçülülük İlkesi, Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi, Seçkin Yayınevi, Ankara 2002, s. 19.

³⁹ Ağırbaşlı, s. 98.

adaletsiz olmamalı ve rasyonel olmayan sebepleri ihtiva etmemelidir. Üçüncü olarak da, özgürlüğe yapılan müdahalede kullanılan araçlar yasal amaca ulaşmak için ihtiyaç duyulandan fazla olmamalıdır.⁴⁰

Mahkeme, orantılılık ilkesi ile ilgili ilk sayılabilecek değerlendirmelerinden birisini Handyside/İngiltere başvurusunda yapmıştır.⁴¹ Bu kararında Mahkeme, orantılılık ilkesini, *“demokratik bir toplumda gereklilik”* şartının bir sonucu olarak değerlendirmiştir.⁴² Bu karardan sonra Mahkemenin orantılılık ilkesi ile demokratik bir toplumda gereklilik kriteri arasındaki ilişkiye yönelik değerlendirmesi değişmemiş ve bu yaklaşım Olsson/İsveç başvurusunda daha açık olarak şu şekilde ifade edilmiştir; *“Gereklilik kavramı müdahalenin zorlayan toplumsal bir ihtiyaca tekabül ettiğini ve özellikle bu müdahalenin güdülen meşru amaç ile oranlı olduğunu ifade eder.”*⁴³

2. Devletlerin Takdir Yetkisi

AİHS'e taraf olan devletlerin farklı hukuk sistemleri ve uygulamaları bulunduğundan, Sözleşme'nin taraf devletlerin iç hukukundaki uygulanış şekli de farklılık gösterir. Taraf devletlerin bazılarında Sözleşme Anayasanın üstünde bir konumda bulunurken, bazı ülkelerde ulusal hukukun bir kaynağı olarak bile kabul görmemektedir. Devletler arasında var olan bu farklılık, insan haklarının uluslararası bir güvenceye kavuşturulması ile ülkelerin kendilerine ait anlayışa saygı gösterilmesi gerekliliği arasında bir dengenin sağlanmasını zorunlu kılmıştır.⁴⁴

Takdir yetkisi, devletlerin olayları değerlendirirken ve uluslararası insan hakları belgelerinde düzenlenen hükümleri uygularken sözleşme kapsamındaki yükümlülükleriyle bağdaşır nitelikte ve kendileri için en uygun olan insan hakları uygulamasını belirli bir dereceye ka-

⁴⁰ Metin, s. 80.

⁴¹ AİHM Handyside/İngiltere kararı, Başvuru No: 5493/72, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["5493/72"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57499"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (Erişim) 23.3.2016; Doğru, s. 161 vd.

⁴² Metin, s.83.

⁴³ AİHM Olsson/İsveç kararı, Başvuru No:10465/83, [http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{fulltext":\["10465/83"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER","DECCOMMISSION"\],"itemid":\["001-57548"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{fulltext), (Erişim) 22.3.2016; Gözübüyük ve Gölcüklü, s. 373.

⁴⁴ Doğru ve Nalbant, s. 140 vd.; Greer, s. 15.

dar seçebilmelerini ifade eder.⁴⁵ Mahkeme'nin görevi, ulusal düzeyde alınan önlemlerin haklı ve orantılı olup olmadığını belirlemektir. Haklarla ilgili alınan önlemlere ilişkin değerlendirmenin sınırı ulusal merciler tarafından belirlenmekte, ancak bu mercilerin kararının Sözleşme koşullarına uygunluğunu AİHM denetlemektedir.⁴⁶

3. 15. madde İle Getirilen Sınırlamalar

AİHS'in 15. maddesi uyarınca taraf devletler olağanüstü hallerde Sözleşme'de güvence altına alınan hak ve özgürlükleri askıya alma yetkisine sahiptir. Ancak devletlere tanınan bu yetki sınırsız değildir ve devletler bu yetkilerini *"savaş"* veya *"ulusun varlığını tehdit eden genel bir tehlike"* halinde kullanabilirler.

Mahkeme, Lawless/İngiltere başvurusunda, *"ulusun varlığını tehdit eden genel tehlike halinin"* ne anlama geldiğini belirtmiştir. Mahkeme'ye göre bu kavram, *"bütün toplumu etkileyen ve Devleti oluşturan örgütlü yaşama tehdit oluşturan istisnai bir kriz veya genel tehlike durumunu"* ifade eder.⁴⁷

Sözleşme'ye tabi bir devlet 15. maddede kendisine tanınan yetkiyi ancak durumun gerektirdiği ölçüde kullanabilir. Diğer bir ifadeyle,

⁴⁵ Serkan Cengiz, "AİHM Kararlarının İç Hukuka Etkisi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S.79, Ankara 2008, s. 342.

⁴⁶ AİHM, Handyside/Birleşik Krallık Davasında AİHM, sözleşmeye taraf devletlere tanınan takdir yetkisinin sınırlarını şu şekilde çizmiştir; "Mahkeme Sözleşme'ye devletlere sınırsız bir takdir yetkisi tanımamaktadır. Bu Devlet eylemlerinin sözleşme'ye uygunluğunu sağlamaktan mahkeme sorumludur; bir "kısıtlama" veya "ceza" ile bağdaşır nitelikte olup olmadığına ilişkin nihai hükmü verme yetkisi mahkemeye aittir. Ulusal takdir yetkisi Avrupa denetimi ile el ele yürümektedir. Böyle bir denetim, hem itiraz konusu yapılan tedbirin amacıyla, hem de "gerekliliği" ile ilgilidir; yalnızca temel mevzuatı değil, aynı zamanda, bağımsız bir mahkeme tarafından alınmış olsa bile, o mevzuatı uygulayan kararı da kapsamaktadır. Buradan hareketle, yetkili ulusal mahkemelerin yerini almanın hiçbir biçimde Mahkeme'nin görevi olmadığı, Mahkeme'nin görevinin bu mahkemeler tarafından takdir yetkileri kullanılarak alınmış kararların kapsamında incelenmesi olduğu sonucu çıkmaktadır." AİHM Handyside/İngiltere kararı, Başvuru No: 5493/72. [http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["5493/72"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER","DECCOMMISSION"\],"itemid":\["001-62057"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{), (Erişim) 24.3.2016; Ağırbaşı, s. 98.

⁴⁷ AİHM Lawless/İngiltere Kararı Başvuru No: 332/57, karar tarihi: 07.4.1961. [http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["332/57"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER","DECCOMMISSION"\],"itemid":\["001-57517"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/tur/Pages/search.aspx#{), (Erişim) 25.3.2016.

devletlerin hak ve hürriyetleri askıya alma yetkisi, ulusun varlığını tehdit eden şartlara sıkı sıkıya bağlıdır. Buna göre, devletin hak ve özgürlükleri askıya alması meşru sayılsa bile, alınan önlemleri mutlak zorunluluk çerçevesinde almış olması gerekir.⁴⁸

Mahkeme, ulusun varlığını tehlikeye atan genel tehlike halinin bulunup bulunmadığı konusunda karar merciinin öncelikle taraf devletler olduğunu, ancak bu yetkinin sınırsız olmadığını ve ulusal takdir marjının kendi denetimine de tabi olduğunu karara bağlamıştır.⁴⁹

15. maddenin ikinci fıkrasında hiçbir koşulda (savaş ve diğer olağanüstü hallerde) sınırlanamayacak hak ve özgürlükler sayılmıştır. Bu haklar; yaşam hakkı (md.2), işkence yasağı (md.3), kölelik yasağı (md.4/1) ve suç ve cezaların yasallığı ilkesi (md.7) dir. Bu madde de sayılmadığı için din ve inanç özgürlüğü, 15. madde kapsamındaki koşulların oluşması halinde askıya alınabilecektir.

IV. FRANSA'DA DİN ve VİCDAN HÜRRİYETİ

Din ve vicdan hürriyetinin unsurları ve sınırlama nedenlerine değindikten sonra çalışmanın ana konusu olan Fransa'da din ve vicdan hürriyetine, dini sembollerin kullanımına ilişkin düzenlemelere ve AİHM'in konuya yaklaşımına değinmek gerekirse; Fransa'da din ve vicdan hürriyetinden bahsedildiğinde akla ilk gelen husus laik ilkesidir. Fransa'da laikliğin tarihsel gelişimine ve uygulamasına geçmeden önce laiklik kavramının incelenmesinin fayda olduğu düşünülmektedir.

A. LAİKLİK

Yunanca'da *"halktan olan"* anlamına gelen *"laikos"* ve Latince'deki *"din işleriyle ilgisi bulunmayan"* anlamına gelen *"laicus"* kelimelerinin kökünü oluşturan, Yunancada ruhban olmayan halk manasına gelen *"laos"* kelimesinden türeyen *"laik"* deyimini, dilimize Fransızca'daki *"lai/laic/laique"* sıfatından geçmiştir.⁵⁰

⁴⁸ Tezcan ve Erdem ve Sancakdar, s. 92.

⁴⁹ AİHM İrlanda/İngiltere kararı, Başvuru No.5310/71, karar tarihi: 18.01.1978,

⁵⁰ Adnan Küçük, *"Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli"*, Türkiye'de Din Özgürlüğü ve Laiklik, (Edi.: Hasan Yücel Başdemir), Liberte Yayınları, Ankara

Laiklik sadece burada belirtilen kavramlardan ibaret değildir. Öğretide de laikliğin değişik tanımları yapılmıştır.

ÖZBUDUN, laikliğin olumlu ve olumsuz olmak üzere iki yönü olduğunu, olumsuz yönünden daha çok din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının, olumlu yönünden ise din ve vicdan özgürlüğünün anlaşıldığını belirtmiştir.⁵¹

ALİEFENDİOĞLU, laikliği; egemenliğin kaynağını ilahi iradedden almaması, devletin dinler karşısında tarafsızlığı, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olması, eşitlik, devletin ve toplumun hoşgörüsü esası üzerine kurulması, din ve vicdan özgürlüğünün varlığı, çağdaş yönetim ve çoğunluk iradesine saygı şeklinde tarif etmiştir.⁵²

ERDOĞAN'a göre ise laiklik, devletin tarafsız olması ilkesinin bir sonucudur. Devletin tarafsızlığı ise ahlaki ve dini meselelerde ortak bir görüşe varmanın imkânsızlığının siyasi otorite yoluyla çözülemeyeceği gerçeğine dayanır. Laiklik bireyleri değil devleti sınırlayan bir ilkedir. Devlet belli bir din ya da ideolojiyi tercih etmez ve din-vicdan özgürlüğünü, dinin serbestçe icrasını ve dine inanmamayı da güvence altına alır.⁵³

B. LAİKLİĞİN FARKLI AÇILARDAN ANLAMLARI

1. FELSEFİ AÇIDAN ANLAMI

Felsefi açıdan laiklik, bilginin kaynağının tanrısal olmaktan çıkarılıp, tamamen beşeri ve rasyonel bir temele oturtulmasıyla ilgilidir. Bu anlayış metafizik ve teolojik inanışları insanın ürettiği rasyonel bilgidenden ayırmakta, insanı anlama ve beşeri sorunları çözmede rasyonel bilgiyi üstün tutmaktadır.⁵⁴ Diğer bir anlatımla felsefi açıdan laiklik, inancın yerine aklın egemenliğinin ve araştırmacı anlayışın kabulüdür.⁵⁵

2011, s. 46, ("Laiklik").

⁵¹ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları*, Ankara 2012, s. 56-58.

⁵² Yılmaz Aliefendioğlu, "Laiklik ve Laik Devlet", *Laiklik ve Demokrasi*, (Der. İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 75-79.

⁵³ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi*, Ankara 2004, s. 274-275, ("Anayasal").

⁵⁴ Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Liberte Yayınları, Ankara 2000, s. 263, ("İdeoloji").

⁵⁵ İlkay Okdemir, *Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Bağlamında Üniversitelerde Türban*

2. SOSYOLOJİK AÇIDAN LAİKLİK

Sosyolojik açıdan laiklik, dinin sosyal hayattaki etkisinin en aza indirilip toplumun büyük ölçüde sekülerize olmasını ifade eder. Bu da, toplumsal ilişkilerin dini kavramlardan arındırılarak insan aklına göre düzenlenmesini gerektirir.⁵⁶

3. SİYASAL AÇIDAN LAİKLİK

Siyasal açıdan laiklik, devlet menfaatleriyle kutsal menfaatlerin çatışması durumunda devletin dini saldırılara karşı korunmasını ve bu şekilde de din ve vicdan hürriyetinin teminat altına alınmasını amaçlar. Başka bir deyişle laiklik, siyasal iradenin dine dayanmayıp ondan ayrı olması ve devlet otoritesinin meşruluğunu tanrıdan değil halktan almasıdır.⁵⁷

4. HUKUKİ AÇIDAN LAİKLİK

Hukuki açıdan laiklik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ve devletin din kurallarına değil pozitif hukuka ve akli esaslara dayanmasıdır.⁵⁸ Devletin ve dinin birbirinden ayrılması da bunun dışı yansımalarından biridir.⁵⁹

C. FRANSA'DA LAİKLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Avrupa'da din ve devlet işlerinin tam olarak ayrıldığı ülke Fransa'dır. 1789 Fransız Devrimi ve bunun sonucunda hazırlanmış olan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi, laiklik kavramının temellerinin atılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁶⁰ Devrime kadar olan süreçte Fransız monarşisi koyu Hristiyan olan bir kralla Katolik dini arasında sıkı bir ittifak rejimi idi. Kralın aynı zamanda

Sorunu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2005, s. 10; Aliefendioğlu, s. 74.

⁵⁶ Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik, Adam Yayınları, İstanbul 1997, s.25; Okdemir, s. 10.

⁵⁷ Mustafa Erdoğan, "Laiklik ve Türk Uygulaması Üstüne Notlar", Türkiye Günlüğü, Ankara 1999, S.13, s. 53-59, ("Notlar"); Aliefendioğlu, s.74; Okdemir, s. 11; Erdoğan, İdeoloji, s. 263.

⁵⁸ Okdemir, s. 11; Aliefendioğlu, s. 74.

⁵⁹ Erdoğan, İdeoloji, s. 264.

⁶⁰ Murat Aksoy, Başörtüsü-Turban (Batılılaşma, Modernleşme, Laiklik ve Örtünme), Kitap Yayınları, İstanbul 2005, s. 224; Tefik Sönmez Küçük, "Fransız Eğitim Sisteminde Dini Sembollerin Kullanılması", Ankara Barosu Dergisi, Sayı.201/1, Ankara 2010, s. 96, ("Dini Semboller").

dinsel bir işlevi de vardı; krallar Reims'te kutsanırdı ve 1789 yılına kadar yürürlükte kalan 1516 Antlaşmasıyla da Katolikliğin kral tarafından vurgulanması sağlanmıştı. Toplumda oluşan üç egemen sınıftan birisi din adamları sınıfıydı. Katolik Kilisesi doğum kayıtları, evlenme işlemleri ve defin işlemleri gibi medeni hale ilişkin işlemleri yapar, okulların ve hastanelerin işleyişini belirlerdi. Kilise vergiden muaf tutulur ancak her yıl krala bağış yapardı. Yargı sisteminde pek çok dini mahkeme bulunurdu.⁶¹

Devrimin zihinsel alt yapısını hazırlayan burjuvazi, mülkiyet hakkının kral ve kilisenin keyfi kullanımında olduğunu biliyordu. Dolayısıyla, burjuvazinin siyasi mücadelesi yalnızca aristokratik güçlere karşı değil kilisenin birçok alandaki etkinliğinin azaltılmasına da yönelikti.⁶² Ticaretin önem kazanmasıyla etkinlik kazanan burjuvazi gücünü pekiştirmek, kilisenin etkinliğini kırmak için kendi yönlendirmesiyle hareket edebilecek ve tek yetkili mercii olacak kralların ortaya çıkmasına gayret gösterecekti. Ancak bunların yapılması halinde burjuvazinin amacına hizmet eden siyasi istikrarın devamlılığı sağlanabilirdi. Burjuvazi tarafından hedeflerinin önündeki en büyük engel kuşkusuz kilise idi⁶³.

Fransız ihtilali, egemenliğini ve gücünü elden bırakmak istemeyen Kilise ile Kilisenin bu gücüne ve varlığına son vermek isteyen jakobenlerin çatışması sonucu gerçekleşmiştir. İhtilal neticesinde monarşi lağvedilmiş ve Katolik kilisesinin devletle olan bağı koparılmıştır.⁶⁴

İhtilaldan sonra Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi yayınlanmıştır. Bildirgenin 10. maddesi laiklik yolunda atılmış ilk adımdır. 10. madde de, *"Herkes, dini dahi olsa, düşüncelerini açıkladığından dolayı mağdur edilemez, meğerki bu düşünce tezahürü yasa ile korunan kamu düzenini bozsun"* denilmiştir. Bu hükümle, Katoliklerin dışında başta Protestanlar olmak üzere dini inanca sahip kişilere de din ve inanç özgür-

⁶¹ Jean Duffar, "Fransa'da Laiklik, Dünyada Din Devlet İlişkileri", Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayını, İstanbul 2002. s. 45; Küçük, Dini Semboller, s. 96.

⁶² Bihterin Vural Dinçkol ve Mehmet Akad, Genel Kamu Hukuku, Der Yayınları, İstanbul 2002, s. 352; Küçük, Dini Semboller, s. 96.

⁶³ Bihterin Dinçkol, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Yayınları, İstanbul 1992, s. 13-16; Küçük, Dini Semboller, s. 96.

⁶⁴ Ahmet T. Kuru, Pasif ve Dışlayıcı Laiklik, (Çeviren: Eylem Çağdaş Babaoğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 142.

lûğü tanınmıştır.⁶⁵ Ancak Bildirge'nin yayınlanmasından sonra kalıcı bir düzenleme yapılmadığı için Fransa on yıldan fazla din-devlet ilişkileri açısından tam bir kargaşa yaşamıştır. Yaşanan bu sıkıntılardan sonra Temmuz 1790'da Meclis, Fransız Katolik Kilisesi'nin Papa'dan çok Cumhuriyet'e bağlı kalmasını temin amacıyla Sivil Ruhbanlık Kanunu'nu kabul etmiş ve kanunla kiliselerin idari yapısında önemli değişikliklere gidilmiştir. Kanun'la; psikozların sayısı düşürülmüş, psikoz ve rahiplerin kilise üyeleri tarafından seçilmesi uygulaması getirilmiş, göreve başlamadan önce devlete ve millete bağlılık yemini etmeleri şartı öngörülmüş, kilisenin tasarrufunda bulunan mal varlıklarına el konulmuş, bu malların yerel idarelerce kullanılmasının önü açılmış ve rahiplerin maaşı devlet tarafından ödenmeye başlanmıştır.⁶⁶

Bu düzenlemenin ardından 1791 yılında Fransa'nın ilk Anayasası kabul edilmiş ve Anayasaya "*her insan mensup olduğu dinin ibadetini yapma özgürlüğüne sahiptir*" hükmü eklenerek dini özgürlükler güvence altına alınmıştır. Bundan bir yıl sonra da Meclis boşanmayı yasalaştıran kanunu kabul etmiş, evlenme ile ilgili işlemler din adamlarından alınarak belediye görevlilerine verilmiş ve böylece nikah işlemleri sivil inisiyatif altına alınmıştır. Bu dönemde ihtilali gerçekleştirenler kiliseyi projeleri önünde en büyük engel olarak görmeye devam etmişler ve bu sebeple kamusal alanda dini törenleri ve gösterileri de yasaklamışlardır.⁶⁷

1795 yılında ilk laik Fransız devleti ilan edilmiş ve Anayasa'nın 354. maddesine; "*Hiç kimse tercih etmiş olduğu dinin ibadetini yasalara uygun olarak yapmaktan men edilemez. Hiç kimse bir dini cemaate para yardımı yapmaya zorlanamaz. Cumhuriyet hiçbir dini cemaate para katkısında bulunmaz*" hükmü eklenmiştir.⁶⁸

1795 ve 1799 yılları arasında laiklik konusunda önemli adımlar atılmış olsa da 1800'lü yılların başında Katolikler tekrar güç kazan-

⁶⁵ Küçük, Dini Semboller, s. 97; Aksoy, s.224.

⁶⁶ Ahmet Yıldız, Çeşitli Ülkelerde Din ve Devlet İlişkilerinin Düzenlenmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Araştırma Servisi, Ankara 1993, s. 1; Aksoy, s. 224; Küçük, Dini Semboller, s. 97; Kuru, 142.

⁶⁷ Fransa'da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu, (Çev. Der. Turhan Ilgaz), Paragraf Yayınları, Ankara 2005, s. 38, ("Stasi Raporu"); Küçük, Dini Semboller, s. 97; Kuru, s. 143.

⁶⁸ Duffar, s. 47.

mış ve bu durum kilise ile devlet arasında sürekli gerilim yaşanmasına neden olmuştur.⁶⁹ Bu dönemde Katoliklerin güç kazanmasında en önemli faktör Napolyon Bonapart tır. Napolyon, 1801 yılında Papa VII. Pius ile devlet ve Katolik Kilisesinin ilişkilerini düzenleyen Konkordato adlı antlaşmayı imzalamıştır. İmzalanan bu antlaşma ile 1789 Fransız ihtilaliyle başlayan devrimci ve jakobenci döneme bir nevi son verilmiştir.⁷⁰

Bu antlaşma 1905 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Antlaşmanın genel prensibi *"mezhepler hürriyetidir."* Antlaşmayla; Katoliklik toplumun çoğunun inandığı din olarak kabul edilmiş, devlet Katolik din adamlarının maaşını ödediği gibi piskoposları atma yetkisine de sahip olmuş, din adamları göreve başlamadan devlete bağlılık yemini etmiş, tasarrufu elinden alınmış malları üzerinde kilisenin hak iddia edemeyeceği hükme bağlanmıştır.⁷¹ Bu antlaşma bir tarafta muhafazakâr Katoliklerin, diğer tarafta laik cumhuriyetçilerin yer aldığı iki ayrı Fransa'nın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁷²

Napolyon'un yenilgisinden ve Bourbon Hanedan'ın yönetimi ele geçirmesinden sonra 1814 yılında Konkordato antlaşması tekrar gözden geçirilmiş ve Katoliklik yeniden resmi din hüviyetini kazanmıştır. 1816 yılında boşanma tekrar yasaklanmış ve bu yasak 1884 yılına kadar devam etmiştir. Fransız toplumunda yaşanan değişimlere paralel olarak 1830 yılında Konkordato yeniden ele alınmış ve Katoliklik resmi din olarak değil sadece Fransız toplumun çoğunluğunun dini olarak kabul edilmiştir.⁷³

Fransa'da 1848 yılında ihtilal yaşanmış ve yaşanan ihtilaldan sonra Katolik Kilisesi eğitim üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmıştır. 1850'de kabul edilen kanun ile özel eğitim kurumlarıyla ilgili getirilmiş sınırlamalar kaldırılmış ve başta Katolikler olmak üzere diğer dini

⁶⁹ Aksoy, s. 224; Küçük, Dini Semboller, s. 97; Kuru, s. 143.

⁷⁰ Ahmet Yükleyen ve Ahmet T. Kuru, Avrupa'da İslam Laiklik ve Demokrasi. (Fransa,Almanya.ve.Hollanda), Tesev Yay., İstanbul 2006, s. 21; Küçük, Dini Semboller, s. 96-97.

⁷¹ Jacques Robert, Batı'da Din-Devlet İlişkileri, Fransa Örneği, (Türkçeleştiren: Prof. Dr. İzzet Er), İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 46; Küçük, Dini Semboller, s. 98.

⁷² Jean Baubert, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, (Çeviren, Fazıl Arabacı), Ufuk Yayınları, İstanbul 2003, s. 97; Küçük, Dini Semboller, s. 96; Yükleyen ve Kuru, s. 21.

⁷³ Küçük, Dini Semboller, s. 98; Baubert, s. 97; Kuru, s. 144.

grupların da okul açmalarına imkân tanınmıştır. 1864 yılında Papa, *"her bireyin kendi aklıyla dinler arasında tercih yapabilme özgürlüğü"* nün de yer aldığı seksen maddelik yanlış ve kınanmış düşünceyi halka duyurmuştur.⁷⁴

Devlet idaresinde kısa sürede olsa Katolik egemenliğinin bulunması ve kiliseye verilen ayrıcalıkların ne gibi sonuçlar doğurabileceğini görmüş olan Cumhuriyetçiler geçmişte edindikleri tecrübeler ışığında 1879 yılında yapılan seçimi kazanmış ve yönetimi ele geçirmişlerdir. Cumhuriyetçilerin iktidara gelmesi Fransa'da laikliğin gelişmesi yolunda ikinci önemli adım olmuştur. Bu dönemde *"din"* unsuru ilk, orta ve yüksekokulların tamamının programından çıkartılmış, manevi ve dinsel eğitimin yerini yurttaşlık eğitimi almış, eğitim ücretsiz ve zorunlu hale getirilmiş, çocukların dini eğitim alabilmeleri için haftada bir gün okulların tatil edilmesine karar verilmiştir. 1881 yılında mezheplere ait mezarlıklar kaldırılmış, 1884'te boşanma hukuğu değiştirilmiş ve sivil erkekler için boşanma kanunu getirilmiştir.⁷⁵

Bu dönem, laikliğin asıl fonksiyonunu ifa ettiği dönem olarak da kabul edilebilir. Bu dönemde laiklik ilkesinin gelişimi, eğitim ve öğretimin kendisini dini unsurlardan arındırması şeklinde göstermiştir.⁷⁶ Cumhuriyetçilerin sergiledikleri kilise karşıtı politikalar Fransız hukuk sistemini de önemli şekilde etkilemiş, günümüzde bile geçerli olan ve kilisenin toplumsal yaşama müdahalesini engelleyen kanunların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu kanunlardan birisi 1 Temmuz 1901'de kabul edilen Dernekler Kanunu'dur. Bu kanun ile bütün dini cemaatlerin yetki talebinde bulunmaları şartı getirilmiş ve parlamentodan onama al(a)mayan cemaatlerin tamamı kanun dışı sayılarak mal varlıklarına el konulmuştur. Bu kanun nedeniyle yüzlerce cemaat kapanmış, binlerce din görevlisi de Fransa dışına sürülmüştür.⁷⁷

⁷⁴ Duffar, s. 48; Baubert, s. 97; Kuru, s. 144-145.

⁷⁵ Peter Antes, *"Fransa'da Sekülerizm ve Laiklik"*, (Çev. Nezih, Pala), Devlet ve Din İlişkileri -Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler, Konrad Adenauer Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 10; Aksoy, s. 224, Kuru, s. 147; Duffar, s. 49; Küçük, Dini Semboller, s. 98.

⁷⁶ Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku, Beta Yayınları, 14. Bası, İstanbul 2012, s. 90.

⁷⁷ T. Jeremy Gunn, *Din Özgürlüğü ve Laisete, ABD ile Fransa Arasında Bir Karşılaştırma*, (Edi. Atilla Yayla), (Çev. Hüseyin Bal, Ömer Faruk Altıntaş), Ankara 2005, s. 36; Kuru, s. 153; Küçük, Dini Semboller, s. 98-99.

Diğer bir kanun da 9 Aralık 1905 tarihinde kabul edilen Devlet-Kilise Ayrılığı Kanunu'nu dur. Bu Kanun ile devletin bütün dinler karşısında yansız olduğuna, 1 Ocak 1905'ten itibaren dini kurumların faaliyetlerine ilişkin bütçe ayırımının kaldırıldığına, kilisenin mülkiyetine el konulduğuna ve rahiplere ücret ödenmeyeceğine ilişkin hükümlere yer verilmiştir.⁷⁸ Kanun ile ibadet yerleri yapılması kamu düzeninin bozulmaması şartına bağlanmış, dini sembollerin ve işaretlerin, dini kurumlar ile mezarlıklar dışındaki kamu binalarına asılması yasaklanmıştır.⁷⁹

1905 yılında çıkartılan kanunla, Fransız laikliği son şeklini almış ve kiliselere sağlanan devlet desteği sona ermiştir. Aslında bu düzenleme kiliseler açısından olumlu bir düzenlemedir. Zira kendi imkânlarıyla devletin sağladığından çok daha fazla para toplayabilmektedirler. Bu Kanunla, okullarda dini eğitim verilmesi ve halka açık alanlarda dini anlam ifade eden her türlü sembol yasaklanmıştır. Önceden de var olan, *"başkalarını rahatsız etmemek kaydıyla kişilerin inançlarını yaşayabilmeleri"* ilkesi bu kanunla da korunmuştur.⁸⁰

1905 tarihli kanunla temeli atılan laisizm sistemi, 04.10.1958 tarihli V. Cumhuriyet Anayasasının da temelini oluşturmuştur. Bu Anayasayla getirilen önemli yeniliklerden birisi, din ve vicdan özgürlüğünün garanti altına alınmasıdır.⁸¹ Laiklik, 1958 Anayasa'sının 1.maddesinde yer alan anayasal bir müessesedir. 1. madde de; *"Fransa, bütün vatandaşlarına kanun önünde köken, ırk ve din farkı gözetmeksizin eşit haklar sağlayan bölünmez, laik, demokratik ve sosyal bir cumhuriyettir"* denilmiştir.⁸²

⁷⁸ Kanunun 2. maddesinde; "Cumhuriyet, herhangi bir dini tanımadığı ve desteklemediği gibi, herhangi bir cemaatin ve din adamlarının maaşlarını da ödemez." denilmiştir.

⁷⁹ Stasi Raporu, s. 38; Gunn, s. 38; Aksoy, s. 225; Dinçkol ve Akad, s. 352; Küçük, Dini Semboller, s. 99; Duffar, s. 51-54; Günarslan, s. 1156.

⁸⁰ Serdar Kaya, Dünyada Farklı Laiklik Uygulamaları: Fransa, Eylül, 2007, www.derinsular.com/pdf/php, (Erişim) 24.3.2016; Küçük, Dini Semboller, s. 99.

⁸¹ J.R.Bertnard, "State and Church in France: Regulation and Negotiation", *Geojurnal* 2007, s. 296; Küçük, Dini Semboller, s. 99; Robert, s. 51.

⁸² Francis Messner, Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi, Hukuki Yapı/ Din Eğitimi/ Din Hizmetleri, (Editörler: Ali Köse ve Talip Küçükcan), İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, Yayın No:389, İstanbul 2008, s. 113; Günarslan, s. 1156; Okdemir, s. 16-17.

D. FRANSA'DA LAİKLİK ANLAYIŞI VE UYGULAMASI

Fransa'da laiklik ilkesinin tarihsel gelişimi düşünüldüğünde, bu kavramın bir uzlaşmacı geleneğin ürünü olması yanında, yüz yıllarca süren çatışmaların da ürünü olduğu görülmektedir.⁸³ Avrupa toplumu, laik bir devlet yapısına kavuşabilme uğruna yüz yıllarca süren savaşları göze almaktan çekinmemiş ve ancak bunun sonucunda din ile devleti birbirinden ayırabilmiştir. Avrupa'da uzun ve yorucu bir mücadele sonunda ve ağır bedeller ödenerek bu ayırım gerçekleşmiş ve bunun sonucunda halk, hak ve hürriyetlerine kavuşmuştur.⁸⁴

Hak ve hürriyetlerin elde edilmesinde çekilen bu sıkıntılar laiklik ve din-vicdan özgürlüğü kapsamındaki kavramların daha sert yorumlanmasına neden olmuş ve bu durum en çok kendisini Fransa'da hissettirmiştir. Kilisenin devlet yönetimi üzerinde söz sahibi olması demokrasinin gelişmesine engel teşkil eden en önemli etken olmuştur. Yaşanan bu sıkıntılar ve mücadeleler sonucunda 1789 Fransız ihtilali sonrasında cumhuriyetçi jakobenlerin iktidara gelmesiyle keskin ve sert bir şekilde kilise-devlet ayrılığına gidilmiştir.⁸⁵

Cumhuriyetçilerin uyguladığı laiklik anlayışı günümüzde, *militan laiklik, laiklikçilik, laisizm, cumhuriyetçi laiklik* gibi çeşitli kavramlarla adlandırılmaktadır.⁸⁶ Laikliğin katı ve sert bir şekilde gerçekleştiği bu modeli uygulayanlar, devlet adına dini kurumlara karşı amansız bir mücadele içine girmişlerdir. Bunlara göre laiklik, o güne kadar gelişme ve ilerlemenin önünde duran güçlerin yenilmesi ve siyaset sahnesinden çekilmesini sağlamıştır. Nitekim laikliğin doğdu yer olan Fransa'da, devrim sonrasında dine karşı şiddetli bir muhalefet oluşmuş, iktidarı ele geçiren jakobenler devrimi, toplumsal alanı dinden ve dinin egemenliğinden kurtarmanın bir aracı olarak görmüşlerdir. Ülkede siyasi ve dini kurumlar yapısal bir dönüşüme tabi tutulmuş, önceki rejimden kalan her cadde ve sokak ismi, kullanılan ay, gün ve

⁸³ Küçük, Dini Semboller, s. 99; Baubert, s. 99; Aksoy, s. 225.

⁸⁴ Serap Yazıcı, İnsan Hakları Açısından Laiklik, Kurtiş Yayınları, İstanbul 1994, s. 18; Küçük, Dini Semboller, s. 99.

⁸⁵ Yusuf Şevki Hakyemez, Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası, Seçkin Yayınevi, Ankara 2000, s. 49; Küçük, Dini Semboller, s. 99-100.

⁸⁶ Küçük, Laiklik, s. 55.

bayramlar bile yeniden isimlendirilmiş, hiç bir dini kuruma maddi destek verilmemiş, tüm kamusal alanlar dini öğelerden arındırılmaya çalışılmış ve kamusal alan adeta yeniden oluşturulmuştur. Bütün bu çabaların amacı eski rejimin ve ruhban sınıfının egemenliğine son vermektir. Bundan dolayı yönetici jakobenler, laikliği en katı biçimiyle uygulamak ve bu konuda taviz vermemek için özel bir çaba göstermişlerdir.⁸⁷

Bu dönemde Fransa'da katı laiklik anlayışı geçerli olsa da birçok Avrupa ülkesinde bu anlayışa karşı demokratik laik model uygulanmıştır. Bu model, her ne kadar özünde dini inancın zaman içinde gerileyeceği ve modernleşme ile birlikte yok olacağı düşüncesine dayan- sa da, ideolojik duruş olarak laiklikçilikten daha esnek bir modeldir. Almanya'nın başını çektiği bu ülkeler, Fransa'nın laiklik anlayışından farklı olarak dine karşı daha hoşgörülü olmaya, dinsel kurumlara müdahale etmemeye ve bunlar üzerinde egemenlik kurmamaya, hatta Kilisenin hiçbir işine karışmamaya özen göstermişlerdir. Avrupa ülkelerinin çoğunda uygulanan bu model, dinin kendiliğinden dünyevileşeceği ve belli bir süre sonra sosyolojik bir olgu olmaktan çıkarak yok olacağı düşüncesine dayanmıştır. Bu anlayışın bir neticesi olarak laiklik; hem dünyevi bir ideoloji olarak algılanmış, bireysel bir inanç konusu olmaktan öteye geçmeyerek din ve vicdan özgürlüğünün gerçekleşmesine katkı yapmış ve toplumsal hayatta din-devlet çatışmalarını en aza indirmiştir.⁸⁸

Fransa'da özellikle devrim sonrası katı laiklik modeli uygulanmış ise de, zaman içinde laiklik kavramın toplumda benimsenmesi ve dinin ve din adamlarının devlet işlerine müdahale gücünün azalmasıyla birlikte Fransa'daki laiklik anlayışı da değişim göstermiştir. Örneğin devlet halen 1905'ten önce inşa edilen bütün kilise binalarının sahibi olduğu gibi onların korunması ve işletilmesinden de sorumludur. Üstelik hastane, cezaevi ve ordu gibi bazı kurumlardaki kilise personeli maaşlarını devletten almaktadır.⁸⁹ Eğitim sistemi tamamen din dışı ve

⁸⁷ Hakyemez, s. 210; Küçük, Laiklik, s. 54-55; Kuru, s. 26 vd.; Küçük, Dini Semboller, s. 99-100.

⁸⁸ Küçük, Laiklik, s.73 vd.; Küçük, Dini Semboller, s. 100-101; Kuru, s. 33 vd.

⁸⁹ Aksoy, s. 226; Bertnard, s. 296; Küçük, Dini Semboller, s. 100-101; Baubert, s. 101.

laik bir yapıda olmasına rağmen Katolik kilisesi öğrenci potansiyelinin neredeyse yüzde 5'ini elinde bulundurmakta, devlet yardımı almakta ve öğretmenlerin maaşını vermektedir.⁹⁰

Fransa'da demokratik laiklik anlayışına kayma olduğunu gösteren diğer bir husus da, Fransız Danıştay'ının 2000'li yıllara kadar eğitim kurumlarında dini sembollerin kullanımının laikliğe uygun olduğuna dair verdiği kararları olmuştur.⁹¹

Fransa'da durumu diğer bölgelerden farklı olan ve cumhuriyetçi laik modelin hiç uygulanmadığı bir yer de mevcuttur. Bu yer Alsace-Moselle bölgesidir. Bu bölge Fransa'nın din-devlet ayrımı yasasını kabul ettiği dönemde Almanya'nın kontrolü altındayken 1918'de Fransa'ya katılmıştır. Katılmadan sonra halk bölgedeki mevcut durumu devam ettirme kararı almış ve Almanya için geçerli olan devlet-kilise ayırımındaki karşılıklı uzlaşısı bu bölgede de geçerliliğini devam ettirmiş, Fransa'da bölgenin kendine has koşullarına uygun davranmıştır. Gerçekten, Fransa burada din adamları arasında herhangi bir ayırıma gitmeden maaşlarını ödemiş ve sadece yüksek seviyedeki din adamlarının atanmasına müdahil olmuştur.⁹² Alsace-Moselle bölgesin dışında, Réunion, Martinique, Guadeloupe ve Fransız Guyanası gibi deniz aşırı Fransız topraklarında da laiklik konusunda istisnai uygulamaların olduğunu söylemek mümkündür.⁹³

Fransız laikliğinin, demokratik laiklik anlayışına doğru kaydığını gösteren bu tür uygulamalar bulunsa da, özellikle 21. yüzyılın başlarıyla birlikte Fransa'da laiklik anlayışının tekrardan militan ya da cumhuriyetçi laiklik anlayışına kaydığı görülmektedir. Bu duruma sebep olarak 11 Eylül saldırısı, Afganistan, Irak ve Cezayir'de yaşanan savaşlar, yabancı kökenlilerin toplumsal yaşama katılımında yaşadıkları sıkıntılar ve dini duyarlılıkların artması gösterilmektedir.⁹⁴

⁹⁰ Baubert, s. 101; Küçük, Dini Semboller, s. 101.

⁹¹ Küçük, Dini Semboller, s. 101; Aksoy, s. 257.

⁹² Yükleyen ve Kuru, s. 22; Küçük, Dini Semboller, s. 102.

⁹³ Bazı Avrupa Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi, TBMM Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 35.

⁹⁴ Küçük, Dini Semboller, s. 101; Aksoy, s. 257.

D. DİNİ SEMBOLLERİN ANLAMI, HANGİ HAKKA YÖNELİK OLDUĞU VE BU HAKKIN KULLANIMIYLA İLGİLİ FRANSA'DA YAPILAN DÜZENLEMELER

Sembol, belli bir kültüre ait duygu, düşünce, tutum ya da eylemi ifade eden söz, nesne, sistem ya da kişiden veya bunların tamamından oluşan bütündür. Sembol bir nesne ya da ruhsal faktöre eklenmiş olan hissedilir nitelikli bir düşüncenin tezahürüdür. Dini sembol ise fertlerin yaşamlarında önem verdiği unsurları ifade eder. Bu sembollerin içine; dini sözcükler, nesneler ve ayin türleri girer.⁹⁵

Dini sembollerin insan hayatında yeri ve önemi vardır. Semboller bir anlamda dinin, hayatın içindeki göstergeleridir. Bütün dinler semboller sayesinde sosyal hayatta var olmaya devam eder. Zira bu semboller sayesinde her toplum kendi dinine ya da başka dinlere ait motif ve kültürleri öğrenme ve bilme imkânı bulur. Yani dini sembollerle, ait olduğu din arasında çok kuvvetli bir bağ vardır.⁹⁶

AİHM uygulamasında, dini sembol ve kıyafetlerin kullanımıyla ilgili yapılan başvurular AHİS'in 9. maddesinde yer verilen din ve vicdan hürriyeti kapsamındaki *"dinin gereklerini yerine getirme ve dini inançların açığa vurulması"* kapsamında değerlendirilmektedir.⁹⁷ AİHM'in konuyla ilgili yaklaşımına ve verdiği kararlara geçmeden önce çalışmanın konusunu oluşturan Fransa'da dini sembollerin kullanımıyla ilgili yapılan düzenlemelere ve bu kapsamda da 2004 yılında yasalaşan Stasi raporuyla, 2010 tarihinde yasalaşan 1192 sayılı Yasa'ya değinilmesinde yarar vardır.

1. Eğitim Sisteminde Dini Sembollerin Kullanımı ve Stasi Raporu

Fransa'da din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili tartışmalı konulardan birisi Fransız kamu kurumlarında dini sembollerin kullanımıdır. Fransa'da konuyla ilgili asıl tartışmalar 1989 yılında Müslüman üç kız öğrencinin başörtüsü takmaları nedeniyle okuldan atılmalarıyla başla-

⁹⁵ Mehmet Aydın, İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996, s. 2.

⁹⁶ Aydın, s. 21.

⁹⁷ Jim Murdoch, Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkının Korunması, Avrupa Konseyi İnsan Hakları El Kitabı, Şen Matbaa, Ankara 2013, s. 52.

mıştır. Öğrencilerin okuldan atılma gerekçesi olarak, okullarda başörtüsü takmanın laiklik prensibine aykırılığı gösterilmiştir.⁹⁸ Başörtüsü meselesinin ortaya çıkması Eğitim Bakanı Lionel Jospin'in Danıştay'a başvurusuyla ortaya çıkmıştır. Danıştay konuyla ilgili verdiği kararında; başörtüsü takmanın din ve vicdan hürriyetinin bir parçası olduğunu, başörtüsü takanların okullarda propaganda yapmadıkları, kendi dinlerini yaymaya çalışmadıkları ve insanları kışkırtma aracı olarak kullanmadıkları sürece okuldan uzaklaştırılamayacaklarını karara bağlamıştır.⁹⁹

Danıştay bu şekilde karar verse de, Milli Eğitim Bakanlığı 1994 yılında okul idarecilerine gönderdiği genelgede, "*çok dikkat çekici simgeler*" olarak kabul edilen başörtüsü haç ve kipa kullanımının öğrencilerin okuldan uzaklaştırılması için yeterli olduğunu ve okulların iç tüzüklerinde yer alan okuldan uzaklaştırma şartları arasına çok dikkat çekici simgelerin kullanımının da eklenmesini istemiştir. Bu mesele de Danıştay'ın önüne gelmiş ve Danıştay özellikle beden eğitimi derslerine dini inanç gerekçe gösterilerek katılmamanın ve okul sınırları içerisinde dini gösteri yapmanın eğitimin işleyişini ciddi şekilde aksattığı için kabul edilemez olduğunu ifade etmiş ve Müslüman kız öğrencilerin okuldan uzaklaştırılmasını onaylamıştır.¹⁰⁰

Bu tartışmaların gölgesinde Cumhurbaşkanı Chirac 2003 yılında Fransız Ombudsman Bernard Stasi'ye Fransa'daki laiklik üzerine araştırma yapmak üzere bir komisyon kurdurmuştur.¹⁰¹

Komisyonun hazırladığı raporda kural olarak iki ana konu üzerinde durmuştur. Bunlar; Fransa'da laikliğin geçirdiği tarihsel süreç ile dini sembollerin ve özellikle de başörtüsünün devlet okullarında kullanılmasının laiklik ilkesine uygun olup olmadığı ve başörtüsü takmaları konusunda kadınlara herhangi bir baskı yapıp yapılmadığıdır.¹⁰² Raporda çok dikkat çekici bir dini sembolün okulda taşınması modern bilimin temelini oluşturan belli derslerin öğretilmesine karşı

⁹⁸ İsmail Gönenç, "Fransa'nın Din-Devlet Ayrımı Modeli ve Fransız Laikliği", *Toplum Bilimleri Dergisi*, C.4, S.7, Ankara 2010, s. 259; Küçük, *Dini Semboller*, s. 102; Gunn, s. 59-60.

⁹⁹ Küçük, *Dini Semboller*, s. 102-103; Gönenç, s. 259-260; Stasi Raporu, s. 66.

¹⁰⁰ Gunn, s. 63; Stasi Raporu, s. 67; Küçük, *Dini Semboller*, s. 103; Gönenç, s. 260.

¹⁰¹ Stasi Raporu, s. 67; Gönenç, s. 260; Küçük, *Dini Semboller*, s. 103.

¹⁰² Küçük, *Dini Semboller*, s. 103.

çıkan davranış olarak kabul edilmiş, bu durumun öğretim disiplini olumsuz etkilediği ve başörtüsü takmaları yönünde Müslüman kadınlara yönelik ailevi ve toplumsal bir baskının mevcut olduğu dile getirilmiştir.¹⁰³

Komisyon, ilk olarak okullarda dini sembollerin kullanılmasının okul düzenini bozacağı varsayımından hareket etmiştir. Ancak Fransız Danıştayı daha önce verdiği kararlarında dini sembollerin kullanımının okul düzenini bozup bozmadığının her somut olayda araştırılması gerektiğini karara bağlamıştır. Komisyon ise yüksek mahkemenin ön görmediği bir tehlikeyi de dile getirerek dini sembollerin kullanılmasının yasaklanması gerektiğini belirtmiştir. Komisyonun raporundaki diğer bir varsayım da başörtüsü takan kadınlar üzerinde ailevi ve toplumsal bir baskının bulunduğudır. Bu ön kabul ile Komisyon başını örten genç kızların başlarını zorla örttüklerini kabul etmiş ancak dini inançları doğrultusunda başını örten kadınların olabileceğinden bahsetmemiştir.¹⁰⁴

Komisyon, laiklik konusunda hazırlanacak yasa tasarısı ile dini semboller ve işaretlerle ilgili yapılacak düzenlemenin şu şekilde yapılmasını tavsiye etmiştir; *“vicdan özgürlüğüne ve sözleşmeye bağlı özel kurumların kendi özgürlüklerine saygı içinde, okul, kolej ve liselerde, dini ya da siyasi aidiyeti gösteren kıyafet ve işaretler yasaktır. Her türlü yaptırım orantılıdır ve öğrenci üstüne düşen mecburiyetlere uymaya davet edildikten sonra alınır. “Yasak kapsamındaki dinsel kıyafet ve işaretler, büyük hac, başörtüsü ve kipa gibi bariz şekilde fark edilebilen işaretlerdir. Madalya, küçük hac, Hz. Davud yıldızı, Aziz Fatma eli, Küçük Kuran gibi bariz şekilde fark edilebilir olmayan işaretler bu kapsamda değildir.”*¹⁰⁵

Tavsiye metninden de anlaşılacağı üzere, yasağın sadece devlet okullarında olması gerektiği dile getirilmiş ve dini simgelerin özel okullarda kullanımının yasaklanmasıyla ilgili bir öneride bulunulmamıştır. Bunun anlamı, yasağın özel okullarda uygulanmasına gerek olmadığıdır. Fransa'daki özel okulların dağılımına bakıldığında özel okulların % 95'nin Katoliklere, diğer kısmının ise Musevi veya Protestanlara ait olduğu ve Müslümanlara ait özel okul sayısının da sade-

¹⁰³ Stasi Raporu, s. 107-108; Küçük, Dini Semboller, s. 103-104.

¹⁰⁴ Küçük, Dini Semboller, s. 104.

¹⁰⁵ Aksoy, s. 258; Küçük, Dini Semboller, s. 104.

ce 2 olduğu düşünüldüğünde Müslüman kız öğrencilerin önünde iki seçenek bulunmaktadır; ya eğitimlerine devam edebilmek için başörtülerini çıkarmak ya da diğer dini özel okullara gitmek. Ancak aynı durum diğer dinlere inanan öğrenciler için geçerli değildir. Bu durum da bünyesinde açıkça bir eşitsizliği barındırmaktadır.¹⁰⁶

Öneriyle ilgili ikinci tespit, üniversitelerin yasak kapsamında bulunmamasıdır. Komisyon bunun sebebini; üniversitelerde okuyan kişilerin yetişkin olmaları, felsefi, siyasi ve dini düşüncelerini serbestçe ifade edebilmeleri şeklinde açıklamıştır. Ancak, komisyon yetişkinlik kavramının göreceli bir kavram olduğunu dikkate almamış ve başını örten kızlar üzerinde eğer ciddi bir baskı varsa bu baskının üniversiteye gidildiği zaman kalkacağına ilişkin tezini de sağlam bir zemine oturtamayıp kendi içinde çelişkiye düşmüştür.¹⁰⁷

Komisyonun önerisiyle ilgili diğer tespit de, yasağın kapsamında tüm dini sembollerin değil sadece *“dikkat çekici olan sembollerin”* bulunmasıdır. Dikkat çekici özelliğe sahip dini semboller başörtüsü, büyük hac ve kipadır. Kısacası yasaklanmak istenen asıl dini semboller başörtüsü ve kipadır. Çünkü raporda belirtilen madalya, küçük hac, Aziz Fatma eli, Davud yıldızı gibi semboller daha çok günlük hayatta takı olarak kullanılmaktadır.¹⁰⁸

Rapordaki önerilerle ilgili son tespit, yasağın kapsamına hem öğrencilerin hem de öğretmenlerin girmesi gerektiğine ilişkindir. Ancak Fransa’da idarenin tarafsızlığı ilkesinden hareketle, kamu görevlilerinin dini sembol kullanamayacağı ile ilgili bir fikir birliği mevcuttur. Yani kamu görevlileri açısından çok bir anlamı olmayan öneride bulunmuş ve üstü kapalı şekilde yasak kapsamına dâhil edilmek istenen kesimin öğrenciler olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹

Ayrıca raporda Fransa’nın amacının ülkenin Müslüman halkına cumhuriyet yurttaşı olmayı öğretmek ve benimsetmek olduğu belirtilmiştir.¹¹⁰

Komisyonun Önerisi Fransa Meclisi tarafından 10 Şubat 2004’te

¹⁰⁶ Yükleyen ve Kuru, s. 26; Küçük, Dini Semboller, s. 105.

¹⁰⁷ Stasi Raporu, s. 111; Küçük, Dini Semboller, s. 105.

¹⁰⁸ Küçük, Dini Semboller, s. 106.

¹⁰⁹ Gönenç, s. 261; Küçük, Dini Semboller, s. 106; Stasi Raporu, s. 111.

¹¹⁰ Stasi Raporu, s. 9.

kabul edilmiş ve 15 Mart 2004'te Cumhurbaşkanı Chirac tarafından imzalanarak yasalaşmıştır. Yasayla sadece dikkat çekici dini sembollerin kullanılması yasaklanmıştır. Bu semboller daha önce belirttiğimiz gibi başörtüsü, büyük hac ve kipadır.¹¹¹

2. 11 Ekim 2010 Tarih ve 2010-1192 Sayılı Kanun'un Kabulü

Konuyla ilgili olarak Fransa'da kabul edilen ve tartışmaları da beraberinde getiren diğer bir düzenleme de 1192 sayılı Kanun'un kabulü olmuştur. Anılan Kanun hükümleri gereğince kamuya açık bütün yerlerde kadınların burka ve peçeli çarşaf giymeleri yasaklanmış ve bu yasağa uymayanlara 150 Euro para ya da mecburi yurttaşlık stajı cezası verilmesi öngörülmüştür. Söz konusu yasaktan önce konuyla ilgili Anayasa Konseyi'nin görüşü alınmış, Konsey Yasa'nın Anayasa'ya uygun olduğunu ancak ibadet alanlarında bu yasağın uygulanamayacağını, ibadet alanlarında uygulanmasının dini özgürlüklere müdahale olacağını belirtmiştir. Yasağın kapsamına bakıldığı zaman sadece kamusal alanlarda değil konut ve ibadethaneler dışında her yerde geçerli olduğu görülmektedir. Bu düzenlemenin yapılma nedeninin kamu güvenliği olduğu belirtilmiştir.¹¹²

F. AİHM'İN KONUYA YAKLAŞIMI

AİHM, dini sembollerin kullanımıyla ilgili verdiği kararlarında, bu sembolleri ibadet veya dini bir uygulama olarak değil, dini referanslı davranışlar olarak kabul etmiştir. Böyle bir kabulün sonucu olarak da dini sembollerin kullanımı Mahkeme kararlarında güçlü bir güvenceye bağlanmamış ve bu konu ülkelerin takdir marjına bırakılmıştır. Bunun bir neticesi olarak da Mahkeme, davalı devlet mahkemelerince verilen kararlara çok müdahale etmemiş ve ilgili ülkelerde de tartışmalı olan bu konulara fazla girmek istememiştir.¹¹³

AİHM uygulamasında dini sembollerin kullanımıyla ilgili geti-

¹¹¹ Küçük, Dini Semboller, s. 106; Gönenç, s. 261.

¹¹² Ömer Behram Özdemir, "Fransa'da İslamofobik Söylemin Ana Akımlaşması ve Arap Baharı'nın Etkisi", Ortadoğu Yıllığı, Açılım Kitap, İstanbul 2013, s. 449-450; <http://www.ntv.com.tr/dunya/fransa-pece-yasagini-onayladi,rzE-9eUuwUqGnbk4cEQHfw>. (Erişim) 24.03.2016; Bazı Avrupa Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi, s. 37.

¹¹³ Doğru ve Nalbant, s. 131, 135.

rilen kriterler; sembolün ait bulunduğu din açısından gerekli olması, inandırıcı nitelikte bulunması ve tutarlılık göstermesidir. Bu kriterlerin objektif bir nitelik taşıması nedeniyle AİHM'in benzer başvurularda farklı kararlar verdiğine rastlanmaktadır.¹¹⁴

AİHM, özellikle Stasi Raporu'nun ve 1192 sayılı Kanun'un yasalaşmasından sonra dini sembollerin kullanımıyla ilgili yapılan başvurularda getirilen yasağın kamu güvenliği ve düzeninin sağlanması için gerekliliği ve bu sembollerin kullanımıyla ilgili getirilen yasak ve kısıtlamanın sürekliliği yani getirilen yasağın gerekçeleri üzerinde durmuştur. Konuyla ilgili olarak Fransa aleyhine yapılan başvurularda AİHM'in verdiği kararlara değinmek gerekirse:

1. Maan Singh Kararı

Dindar bir Sih olan başvuru, sürücü belgesinde yer alan fotoğrafın başı açık olması gerektiğine dair kuralın özel hayatına ve din vicdan özgürlüğüne yönelik bir müdahale olduğunu ve bu düzenlemenin Sih topluluğuna mensup kişiler için ayrı hükümler içermediğini belirterek AİHM'e başvurmuştur.

Mahkeme başvurunun kabul edilemez olduğuna, sürücü belgesinde başı açık fotoğraf kullanılmasının kamu düzeninin korunması ve gerçekleştirilen kontroller sırasında sürücünün kimliğinin tespiti ve aracı kullanma yetkisi olup olmadığının doğrulanması açısından zorunlu olduğuna ve bu kontrollerin Sözleşme'nin 9. maddesi kapsamında kamu güvenliğinin sağlanması açısından gerekli olduğuna karar vermiştir. Ayrıca Mahkeme, ehliyet alırken veya trafik kontrolleri sırasında kişilerin sarıklarını çıkarmaları yönündeki talebin sürekli bir durum arz etmediğini ve konuyla ilgili düzenlemenin davalı devletin takdir yetkisinde bulunduğunu belirterek, yapılan müdahalenin ulaşılması amaçlanan sonuçla orantılı olduğunu ve haklı gerekçelere dayandığını hükme bağlayıp başvuruyu reddetmiştir.¹¹⁵

¹¹⁴ Hayrettin Kurt, "İnanç Özgürlüğü Bağlamında Dini Sembollerin Kullanımının Mukayeseli Hukuk Bakımından Değerlendirilmesi", *EÜHFD*, C. XVII, S. 1-2, Erzurum 2013, s. 227-228.

¹¹⁵ AİHM Maan Singh Kararı, Başvuru No: 24479/07, karar tarihi: 11.6.2007, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["24479/07"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER"\],"CHAMBER"},"itemid":\["001-145466"\]](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (Erişim) 16.3.2016.

2. Phull Kararı

Başvuruya konu olayda dindar bir Sih olan başvuru, havaalanındaki güvenlik kontrolleri sırasında sarığının çıkartıldığını, bu uygulamanın din özgürlüğüne müdahale olduğunu, el detektörü veya X-ray cihazından geçmeyi reddetmediğini ve güvenlik kontrolleri sırasında sarığın çıkartılmasına gerek olmadığını belirterek AİHS'in 9. maddesi kapsamında başvuruda bulunmuştur.

Mahkeme; havaalanında yapılan kontrollerin kamu güvenliği açısından gerekli olduğuna, yapılan düzenlemenin ilgili ülkenin takdir yetkisinde bulunduğuna, bu tedbire bazı durumlarda başvurulduğuna ve bu nedenle başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir.¹¹⁶

3. El Morsli Kararı

Başvuruya konu olay, vize başvurusu sırasında başını açmayı kabul etmeyen Müslüman bir kadına Fransa vizesi verilmemesi üzerine gerçekleşmiştir. AİHM, kimlik kontrolünün konsolosluğun güvenlik tedbirlerinin bir parçası olduğunu, kamu güvenliğinin sağlanmasına yönelik bulunduğunu ve başvuran açısından başörtüsünü çıkarma zorunluluğunun çok kısa sürdüğünü belirtmiş ve başvurunun açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar vermiştir.¹¹⁷

4. Doğru ve Kervancı Kararı

Bir başka başvuru da, Müslüman olan iki kız öğrencinin beden eğitimi derslerine öğretmenlerinin uyarılarına rağmen başörtüleriy-le katılmaları nedeniyle okuldan atılmaları üzerine gerçekleşmiştir. AİHM başvuruya ilgili; yerel makamların sağlık ya da güvenlik gibi nedenlerle spor derslerinde başörtü takılmasının uygun olmadığı görüşüne itibar etmiş, başvuranlara verilen cezanın inançları nedeniyle değil, okulda uygulanan ve kendilerinin de bilgilendirildiği kurallara uymamaları nedeniyle verildiğine hükmetmiştir.¹¹⁸

¹¹⁶ AİHM Phull/Fransa kararı, https://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/tematik_bilginotu/dusunceler/dinisebol.pdf. s. 2, (Erişim) 18.3.2016; Murdoch, s. 52.

¹¹⁷ AİHM El Morsli/Fransa kararı, https://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/tematik_bilginotu/dusunceler/dinisebol.pdf. s. 4, (Erişim) 19.3.2016.

¹¹⁸ AİHM Doğru/Fransa ve Kervancı/Fransa kararı, https://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/tematik_bilginotu/dusunceler/dinisebol.pdf.

5. Aktas/Bayrak/Gamaleddyn/Ghazal/J. Singh ve R. Singh Kararı

Başvuruya konu olay Stasi Raporu'nun yasalaştığı 2004 yılında gerçekleşmiştir. Değişik devlet okullarında okuyan başvurulardan kız öğrenciler okula başlarını örterek, erkekler ise Sihler tarafından kullanılan ve “keski” adı verilen başlığı takarak gelmişler ve okul idareleri de bu öğrencilerin Eğitim Kanunu'na uymadıklarını gerekçe göstererek okuldan atmıştır. Başvurucular AHİS'in 9. maddesinin ihlal edildiğini belirterek AIHM'e başvurmuşlardır. Mahkeme, yapılan başvuruların kabul edilmez olduğuna, söz konusu yasağa kanunlarda yer verildiğine, getirilen yasağın kamu düzenini ve başkalarının hak ve hürriyetlerini korumak gibi meşru bir amacı bulunduğuna karar vermiştir. Mahkeme ayrıca, devletlerin farklı din ve inançların gereğinin yerine getirilmesi konusunda düzenleyici ve tarafsız bir rolünün bulunduğuna da temas etmiştir.¹¹⁹

6. Ebrahimian Kararı

Yapılan başka bir başvuru, bir hastanede sosyal hizmet görevlisi olarak çalışan başvurucunun taktığı peçeyi çıkarmayı reddetmesi nedeniyle sözleşmesinin feshedilmesi üzerine gerçekleşmiş ve başvuru, bu durumun din veya inancını açıklama hürriyetinin ihlali olduğunu belirtmiştir. Mahkeme konuyla ilgili verdiği kararında; başvurucunun yaptığı işin niteliği ile dini inancı ve bunun dışı vurulması yükümlülüğünün bağdaştırılması olanağının bulunmadığını ve bu konuda ilgili devletin takdir marjını aşmadığını belirterek başvuruyu reddetmiştir.¹²⁰

gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/tematik_bilginotu/dusunceler/dinisembol.pdf. s. 7, (Erişim) 21.3.2016.

¹¹⁹ AIHM Aktas/Fransa, Bayrak/Fransa, Gamaleddyn/Fransa, Ghazal/Fransa, J. Singh/Fransa ve R. Singh/Fransa Kararı, https://www.inhak.adalet.gov.tr/inhak_bilgi_bankasi/tematik_bilginotu/dusunceler/dinisembol.pdf. s.8, (Erişim) 22.3.2016; Murdoch, s. 52.

¹²⁰ AIHM Ebrahimian/Fransa kararı, Başvuru No: 64846/11, karar tarihi: 26.11.2015, [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["Ebrahimian"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-158878"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (Erişim) 23.3.2016.

7. S.A.S Kararı

Konuyla ilgili AİHM'e yapılan bir diğer başvuru da 11 Ekim 2010 tarihli 2010-1192 sayılı Yasa ile kamuya açık alanlarda yüzün gizlenmesi için tasarlanmış giysilerin giyilmesi yasağının, kendisini nikap takma imkânından yoksun bıraktığını iddia eden bir kadın tarafından, din ve ifade özgürlüğü ile özel yaşam ve aile yaşamına saygı hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle yapılmıştır. AİHM başvuruya ilgili, getirilen yasakla her hangi bir dini göndermede bulunulmadığını, Kanun'un amacının insanların sosyal etkileşiminde önemli bir rolü bulunan yüzün gizlenmesinin engellenmesi olduğunu ve devletlerin başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması adına kamuya açık alanlarda kişilerin birlikte yaşama imkânını ortadan kaldıracak davranışları engellemeye yönelik takdir marjlarının bulunduğunu belirterek başvuruya konu yasağın demokratik bir toplumda gerekli olduğuna karar vermiştir. Yani Mahkeme, getirilen yasağın dini sebeplerle değil, sosyal etkileşim gerekçesiyle alındığını belirtmiştir.¹²¹

8. Değerlendirme

AİHM'in dini sembollerin kullanımıyla ilgili verdiği kararlar incelendiğinde, yapılan başvuruların hiç birinde hak ihlali olmadığına karar verdiği görülmektedir. Bu kararlardan, getirilen yasakların kamu düzeni ve güvenliği nedeniyle ve geçici süre için geçerli olanlarına katılmakla birlikte, özellikle Stasi Raporu'nun Kanunlaştığı 2004 yılında verilmiş olan Ebrahimian ve 2010 yılında kabul edilen 1192 sayılı Kanun'la ilgili yapılan başvuruya ilgili kararın gerekçelerinin yeterli olmadığı düşünülmektedir. Her ne kadar kararlar da getirilen yasakların belli bir dine yönelik olmadığı belirtilse de uygulamaya bakan yönüyle böyle olmadığı ve yasağın doğrudan belli dinlere mensup olanları etkilediği görülmektedir.

Burada daha ilginç olan husus ise AHİS'te ibadet hürriyetinin teminat altına alınmasına ve bu hürriyeti ihlal edenlere karşı meydan okunup cezalar verilmesine rağmen, AİHM'in okullarda başörtüsünü

¹²¹ AİHM S.A.S/Fransa kararı, Başvuru No: 43835/11, karar tarihi: 01.7.2014. [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":\["sas"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-153688"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{), (Erişim) 24.3.2016.

yasaklayan ülkeler açısından bu durumun takdir marjları içinde kaldığı yönünde ve ilgili devletleri destekler nitelikte kararlar vermesidir.¹²²

Dini sembol kullanımının AHİS'te de güvence altına alınan en temel haklarından olması ve böyle bir hakkın bireye tanınmasının bir gereği olarak kişilerin kendilerini geliştirmesi, ifade edebilmesi ve kişinin yapmış olduğu tercihi saygı gösterilmesi amacıyla getirilen yasakların kaldırılarak, bireylerin dini sembolleri rahatça kullanabilmeleri için yasal düzenlemeler yapılması gerektiği düşünülmektedir.¹²³

Kaldı ki Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi, dini sembollerin kullanımıyla ilgili yapılan başvurularda konuya daha geniş ve kapsayıcı bakmakta, dini sembollerin kullanımını dini açığa vurma özgürlüğünün bir parçası olarak görmekte ve geçerli bir gerekçe olmadan getirilen bir yasaklamayı bu özgürlüğün ihlali olarak kabul etmektedir. Komite konuyla ilgili yapılan Hudoyberganoca/Özbekistan başvurusunda, üniversitelerde getirilen başörtüsü yasağının dini açıklama özgürlüğünün ihlali olduğuna karar vermiştir.¹²⁴

SONUÇ

Toplumsal ve bireysel nitelikteki insan haklarının bir bütün olduğu yönündeki genel kabule rağmen din ve inanç özgürlüğünün bu hakların mihenk taşı olarak farklı bir konuma sahip olduğu söylenebilir. Bu farklı konum, insanın kutsallığının ve doğasının temeli olan diğer hak ve özgürlüklerin gelişiminde din ve inanç özgürlüğünün esas ve öncelikli bir işleve sahip olmasından ileri gelir.

İnsanlık ve özelde de her bir insan için çok önemli olan ve bir nevi diğer bütün özgürlüklerin başlangıç noktası kabul edilen din ve vicdan hürriyetinin Fransa'da elde edilmesi ve istenilen düzeye gelmesi için çok çetin mücadelelerin verildiği görülmektedir.

Özellikle Fransız ihtilalından önceki dönemdeki yönetim ile ihtilal sonrası dönemdeki yönetimin bu özgürlüğe bakışının çok farklı olduğu görülecektir. İhtilal öncesi dönemde dinin daha doğrusu kili-

¹²² Gönenç, s. 262.

¹²³ Kurt, s. 228.

¹²⁴ Doğru ve Nalbant, s. 133.

senin toplumun ve sosyal hayatın tüm kesimlerinde egemen olduğu ve bu manada hiçbir boşluk bırakmadığı, ihtilal sonrası dönemde de tam tersi bir uygulamayla dinin hayatın tüm kesimlerinden çıkarılarak bireyin içine hapsedilmek istenen bir unsur olarak kabul edilmesi yönündeki gayretler dikkat çekmektedir.

Tarihsel gelişim süreci göz önüne alındığında, Fransa'da laiklik ilkesi ve bununla bağlantılı olarak din ve vicdan hürriyetinin insanlardaki kabulünün yukarıdan inmece bir zihniyetle değil taban hareketi şeklinde olduğu, bu hürriyetin kazanılması uğruna on binlerce kişinin hayatından olduğu ve aslında son zamanlarda Fransa'da laiklikle ilgili taşınan endişelerin ve çokta anlam verilemeyen yasaklayıcı düzenlemelerin bundan kaynaklandığı söylenebilir. Yani insanlar zorluklarla kazandıkları ve kendileri için çok önemli olduğunu kabul ettikleri kazanımları kaybetmek istememektedirler.

Fransa'nın laiklik anlayışının üç ilkeyle formüle edilebileceği söylenebilir; bunlar Cumhuriyetin birliği, dini-felsefi geleneğin çoğulculuğuna saygı ve vicdan özgürlüğüdür.

Fransız laikliği, tarafsızlık prensibi üzerine inşa edilmiştir. Tarafsızlıktan kasıt, devletin bütün dinlere saygılı olması, eşit mesafede durması ve dini çoğunluğu tanımasıdır. Anayasa, belirli bir din ya da kiliseye atıfta bulunmaz, ulusal din veya kilise yoktur. Tarafsızlık, devletin bütün dinleri görmezden geleceği anlamına da gelmez. Fransa, Anayasa ve yasalarında dini özgürlükleri tanımakta ve korumaktadır. Ama bazı özgürlükler, Fransa'nın korumacı refleksleri nedeniyle oldukça sınırlandırılmaktadır. Örneğin, Stasi raporundan sonra çıkarılan yasa ile dikkat çekecek dini sembollerin kullanımı ve 2010 yılında kamusal alanda yüzü kapatan burka ve nikap tarzı kıyafetlerin giyilmesi yasaklanmıştır.

Anayasa ve yasalar insanlara özgürce dinlerini seçme, değiştirme ve yaşayabilme hakkı tanımaktadır. Fransız Anayasası herkese ırk, din, köken ayrımı yapmaksızın kanun önünde eşit olduklarının ve dini inançlarına saygı gösterileceğinin garantisini vermektedir. Dini özgürlüklere yapılabilecek müdahaleler ceza kanunu anlamında yaptırıma tabi tutulmuş ve dini ya da ırkçı saldırılar yasaklanmıştır.

Fransa'da laiklik uygulaması bu şekilde olup, Fransa'nın laiklikten ne anladığı ve laiklikle neye ulaşmak istendiği şu şekilde özetlenebilir; Stasi raporunda yer alan; *"Fransa'nın amacının, ülkenin Müslüman halkına cumhuriyet yurttaşı olmayı öğretmek ve benimsetmektir"* ifadesi aslında konuyla ilgili bize ipucu vermektedir. Fransız yasaları ve uygulamasına bakıldığında sistem kişilere, din özgürlüğünden çok düşünce özgürlüğü ve serbest düşünme konularında daha bir serbestiyet ve ayrıcalık vermektedir. Fransızlar bu durumu da şöyle gerekçelendirmektedirler; kişiler düşüncelerini özgürce söyleme fırsatı bulamazlar ise dinlerini de özgür bir şekilde seçebilecek konumda olamazlar.

Fransa'daki laiklik, kişilere din ve vicdan özgürlüğü sağlamadan öte, din ve dinsel öğelerin devlet kurumlarından çıkarılması için bir vasıta ve hatta dinin etkilerinin, Cumhuriyet'in hayatını olumsuz manada etkilemesini önlemek için ideolojik bir koruma kalkandır. Fransa'da halkın genelinin kabul ettiği ve çoğunluk tarafında kabul gören inanış ve inanç sistemi dışındaki diğer inanışlar ve dini yapılanmalar özgür düşünceyi yok etmeye çalışan *"olağan şüpheliler"* konumundadırlar. Laiklik, gücünü akıl dışı değerlerden alan dinlere karşı Cumhuriyeti korumak için kullanılabilecek en önemli silahtır. Uygulanan laik politikaların amacı dini, sadece özel hayatın içerisinde tutmak ve kamusal alanı dini değer ve düşüncelerden arındırmaktır. Kısacası Fransa'daki laiklik anlayışıyla Cumhuriyet'i dine karşı korumak amaçlanmıştır.¹²⁵

Fransız laiklik anlayışının bir neticesi de kendisini dini sembollerin kullanılmasıyla ilgili göstermiştir. Zira ülkede sadece bu konuyla ilgili çalışmalar yapıp getirilen yasaklar yasal güvenceye bağlanmıştır. Ancak getirilen yasakların ortak özelliği belli dinlere ait sembollerin kullanımını yasaklamasıdır. Her ne kadar hem yasalarda hem de AİHM kararlarında öyle kabul edilmese de yasanın lafzından ve yorumundan bu anlam çıkmaktadır. AİHM'de verdiği kararlarında bu yasakları tasdik etmiştir.

¹²⁵ Gönenç, s. 263.

Kaynakça

- Ağırbaşı Şennur, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Çerçevesinde Din ve Vicdan Özgürlüğü", Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı.101, Ankara 2012.
- Aksoy Murat, Başörtüsü-Türban (Batılılaşma, Modernleşme, Laiklik ve Örtünme), Kitap Yayınları, İstanbul 2005.
- Aktan Coşkun Can, Haklar ve Özgürlükler Antolojisi, 2. Baskı, Hak-İş Yayınları, Ankara 2003.
- Aliefendioğlu Yılmaz, "Laiklik ve Laik Devlet", Laiklik ve Demokrasi, (Der. İbrahim Ö. Kaboğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Antes Peter, "Fransa'da Sekülerizm ve Laiklik, (Çev. Nezi, Pala), Devlet ve Din İlişkileri-Farklı Modeller, Konseptler ve Tecrübeler, Konrad Adenauer Vakfı Yayınları, Ankara 2003.
- Arslan Zühtü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Din Özgürlüğü, Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları. Ankara 2005, ("Özgürlük").
- Zühtü Arslan, Anayasa Teorisi, Seçkin Yayınları, Ankara 2005, ("Teori").
- Aydın Mehmet, İlahi Dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da) Dini Semboller, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1996.
- Badar Mohamed Elewa, "Basic Principles Governing Limitations on Individual Rights and Freedoms in Human Rights Instruments". The International Journal of Human Rights, Vol.7, No.4, Winter 2003.
- Baubert Jean, Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik, Çeviren, Fazıl Arabacı, Ufuk Yayınları, İstanbul 2003.
- Bazı Avrupa Ülkelerinde Din Devlet İlişkisi, T. B. M. M. Araştırma Merkezi, Ankara 2011.
- Özipek Bekir Berat, "Din ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi", Stratejik Düşünce Enstitüsü, SDE-Analiz Yayınları, Ankara 2011.
- Berkes Niyazi, Teokrasi ve Laiklik, Adam Yayınları, İstanbul 1997.
- Bertnard J. R., "State and Church in France: Regulation and Negotiation", Geojurnal 2007.
- "Charter of Fundamental Rights of the European Union", Official Journal of the European Communities, 18.12.2000.
- Çalışkan Ahmet Ziya, "Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Eğitim ve Öğrenim Hakkı", EÜHFD, C. XI, S. 3-4, Erzincan 2007.
- Dinçkol Bihterin Vural ve Akad Mehmet, Genel Kamu Hukuku, Der Yayınları, İstanbul 2002.
- Dinçkol Bihterin, 1982 Anayasası Çerçevesinde ve Anayasa Mahkemesi Kararlarında Laiklik, Kazancı Yayınları, İstanbul 1992.
- Doğru Osman, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi İçtihatları, Legal Yayınları, İstanbul 2004.
- Doğru Osman ve Nalbant Atilla, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar, Pozitif Matbaa, Ankara 2013.
- Duffar Jean, "Fransa'da Laiklik, Dünyada Din Devlet İlişkileri", Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı Yayını, İstanbul 2002.

- Erdoğan Mustafa, “Sivil özgürlük Olarak Din ve Vicdan Özgürlüğü”, Türkiye’de Din ve Vicdan Hürriyeti Çeşitlilik, Çoğulculuk, Barış, (Derleyen: Murat Yılmaz), Liberal Düşünce Topluluğu, Ankara 2005, (“Vicdan”).
- Erdoğan Mustafa, Anayasa ve Özgürlük, Yetkin Yayınları, Ankara 2002, (“Özgürlük”).
- Erdoğan Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara 2004, (“Anayasal”).
- Erdoğan Mustafa, Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji, Liberte Yayınları Ankara 2000, (“İdeoloji”).
- Erdoğan Mustafa, “Laiklik ve Türk Uygulaması Üstüne Notlar”, Türkiye Günlüğü, Sayı. 13, Ankara 1999, (“Notlar”).
- Fransa’da Laisitenin Uygulanışına İlişkin Stasi Raporu, (Çev. Der. Turhan Ilgaz), Paragraf Yayınları, Ankara 2005, (“Stasi Raporu”).
- Gemalmaz Mehmet Semih, Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, 4.Baskı, Beta Yayınları, İstanbul 2003, (“Teori”).
- Gemalmaz Mehmet Semih, İnsan Hakları Belgeleri, C.6, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Greer Steven, The Exceptions to Articles 8 to 11 of European Convention on Human Rights, Council of Europe, Human Rights Files, No.15, 1997.
- Gölcüklü Feyyaz ve Gözübüyük Şeref, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, Genişletilmiş 2.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 1996.
- Gönenç İsmail, “Fransa’nın Din-Devlet Ayrımı Modeli ve Fransız Laikliği” Toplum Bilimleri Dergisi, C.4, S.7, Ankara 2010.
- Gunn T. Jeremy, Din Özgürlüğü ve Laisete, ABD ile Fransa Arasında Bir Karşılaştırma, (Editör: Atilla Yayla, Çevirenler: Hüseyin Bal, Ömer Faruk Altıntaş), Ankara 2005.
- Günarslan Yüksel, “Din ve Vicdan Özgürlüğü İle Laiklik Bağlamında Din Eğitimi ve Öğretimi, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Yıl.5, Sayı.19, Ankara 2014.
- Hakyemez Yusuf Şevki, Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası, Seçkin Yayınları, Ankara 2000.
- İnsan Hakları, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı Yayını, Ankara 2006.
- Kaboğlu İbrahim Ö., Özgürlükler Hukuku, Ankara 1993, (“Özgürlükler”).
- Kaboğlu İbrahim, Ö.; Kolektif Özgürlükler, DÜHF Yayınları, No.8, Diyarbakır 1989, (“Kollektif”).
- Kaya Serdar, Dünyada Farklı Laiklik Uygulamaları: Fransa, Eylül 2007, www.derinsular.com/pdf/php, (Erişim) 04.3.2016.
- Kurt Hayrettin, “İnanç Özgürlüğü Bağlamında Dini Sembollerin Kullanımının Mukayeseli Hukuk Bakımından Değerlendirilmesi”, EÜHFD, C.XVII, S.1-2, Erzurum 2013.
- Kuru Ahmet T., Pasif ve Dışlayıcı Laiklik, (Çeviren: Eylem Çağdaş Babaoğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Küçük Adnan, “AB Üyesi Bazı Ülkeler ile ABD ve Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğreniminin Hukuki Çerçevesi”, Liberal Düşünce-Din Özgürlüğü, Sayı.55, Ankara 2009, (“Çerçeve”).
- Küçük Adnan, “Laikliğe İlişkin Tartışmalar ve İki Laiklik Modeli” Türkiye’de Din

- Özgürlüğü ve Laiklik, (Editör: Hasan Yücel Başdemir), Liberte Yayınları, Ankara 2011, ("Laiklik").
- Küçük Tefik Sönmez, "Fransız Eğitim Sisteminde Dini Sembollerin Kullanılması", Ankara Barosu Dergisi, Sayı.201/1, Ankara 2010, ("Dini Semboller").
- Messner Francis, "Avrupa Birliği Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi, Hukuki Yapı/Din Eğitimi/Din Hizmetleri", (Editörler: Ali Köse, Talip Küçükcan) İslam Araştırmaları Merkezi, Yayın No:389, İstanbul 2008.
- Metin Yüksel, Ölçülülük İlkesi, Karşılaştırmalı Bir Anayasa Hukuku İncelemesi, Seçkin Yayınevi, Ankara 2002.
- Murdoch Jim, Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkının Korunması, Avrupa Konseyi İnsan Hakları El Kitabı, Şen Matbaa, Ankara 2013.
- Okdemir İlkey, Din ve Vicdan Özgürlüğü ve Bağlamında Üniversitelerde Türban Sorunu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2005.
- Özipek Bekir Berat, Din ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi, Stratejik Düşünce Enstitüsü, SDE-Analiz, Ankara 2011.
- Öktem Akif Emre, Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü, Liberte Yayınları, Ankara 2002.
- Özenç Berke, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü, Kitap Yayınları, İstanbul 2006.
- Özbudun Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara 2012.
- Robert Jacques, Batı'da Din-Devlet İlişkileri, Fransa Örneği, (Türkçeleştiren: Prof. Dr. İzzet Er), İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Sidoti Chris, Article 18 Freedom of Religion and Belief, Human Rights and Equal Opportunity Commission, Canberra 1998.
- Tanör Bülent ve Yüzbaşıoğlu Necmi, 1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku, Beta Yayınları, 14. Bası, İstanbul 2012.
- Tezcan Durmuş ve Erdem Mustafa Ruhan ve Sancakdar Oğuz ve Önok Rifat Murat, İnsan Hakları El Kitabı, Seçkin Yayınevi, Ankara 2010.
- Tezcan Durmuş ve Erdem Mustafa, Ruhan ve Sancakdar Oğuz; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Seçkin Yayınevi, 2. Baskı, Ankara 2004.
- Turan İbrahim, "Ulusal ve Uluslararası Hukuk Açısından Türkiye'de Din Eğitiminin Yasal Dayanakları" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı.32, Samsun 2012.
- Yazıcı Serap, İnsan Hakları Açısından Laiklik, Kurtiş Yay., İstanbul 1994.
- Yıldız Ahmet, Çeşitli Ülkelerde Din ve Devlet İlişkilerinin Düzenlenmesi, TBMM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü Araştırma Servisi, Ankara 1993.
- Yükleyen Ahmet ve Kuru Ahmet T., Avrupa'da İslam Laiklik ve Demokrasi. (Fransa,Almanya.ve.Hollanda), Tesev Yayınları, İstanbul 2006.